

УРБАНИ РАЗВИТАК БЕОГРАДА ОД 1521. ДО 1688. ГОДИНЕ

IN MEMORIAM

ХАЗИМ ШАБАНОВИЋ ИЛИ ЈЕДАН ИСТОРИЧАР БЕОГРАДА

(Порјечани, код Високог, 22. јула 1916 — Истанбул, 22. марта 1971)

Навршиће се ваљда двадесет година откако један наш доскорашњи сапутник и познаник улаже напор да се из небилнице заборава, судбински наднесене над једним градом, врати његовој опустошеној свести знање о потонулим вековима које обично зовемо временом робовања Турском царству. Тај наш доскорашњи сапутник и познаник јесте оријенталиста и историчар османиста, Хазим Шабановић, човек који је често говорио да је београдско небо најлепше на свету, који није знао воде питкије од оне с мокролушких, булбулдерских и топчидерских извора нити зрака лепшега од струјања поветарца на Брегу Размишљања и Калемегдану.

Први, рани, сусрет тога богомданог путника по колотечини труда са овим, можда, тек у пролазу виђеним и доживљеним, и зато још неусвојеним, градом остварио се већ на његовом првом путовању у чудесни, и још задуго недовољно проникнути свет *Сејахатнаме*, дело блаженог друмовника убогара, вечито благородно окренутог овоземаљским лепотама — у *Путопис* Евлије Челебије (Књ. I, Сарајево 1954). И већ у тој прилици осмислио је и труд својих претходника у нас на овоме делу, у сразмери са средствима и знањима која је, више од њих, имао при себи. Учинио је то на свој начин, нечујно, и зато је овај напредак остао и невидљив.

Са осећањем одличног познаваоца исламског права, једне у највећој мери свеобухватне хуманистичке науке, која подразумева дуга бдења над изворима и чврсте основе у знању оријенталних, исламских, језика, са слухом за насушну потребу — определио се за рад на изворима и основним проблемима турског владања у овим земљама. Тих година, у Београду, док је настојао на оном делу, које је дуговао својој Босни, уобличеном у обимној студији, чији је уводни део објављен као једна књига под насловом *Босански пашалук* (Сарајево

1960), уз рад на већем броју студија, чланака и издавању драгоцених, најстаријих турских извора — нашао је времена да захвати и у друге, југословенске и београдске проблеме старијег турског доба (*Управна подјела југославенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године*, у Годишњаку Историјског друштва Босне и Херцеговине, IV, Сарајево 1952; *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, Историјски гласник, 3—4, Београд 1955).

Подстакнут једном загонетком из прошлости Београда, за коју му турски извори, које је добро знао, нису пружали позитивног одговора, покренуо је једно крупно питање из скорије турске повести овога града, на начин који је обавезивао на накнадна трагања: *Да ли је постојао Београдски пашалук* (Историјски гласник, 1—2, Београд 1954). (Доста касније, када је сам пронашао изворе једино пресудне за разрешавање овога чвора између овешталога османског формализма и његове крајње прилагодљиве праксе, уступио их је једноме од својих ученика и, радујући се настављању једног метода, усрдно му помагао у артикулацији формулација о променама које су Београд задесиле, више наслућеним него на најбољи начин и најверодостојнијим подацима аргументованим.)

Откривању турског Београда вратио се, поново преко извора који су му донети и попуњени, али сада помоћу оних који сведоче о тренутку видљивог почетка умирања султанове власти у овоме царском граду. Наставио је тај пут на најбољи начин: читајући и дешифрујући око две хиљаде немарно копираних, ситно писаних турских докумената, пореклом из времена у коме се давно усахло жуборење диванске поезије преселило у ошталеле дипломатичке форме једне од најсавршенијих бирократија у историји, да им постане неизбежни декор који украшава бес-

мисао једног вечитог система на издисају. Од тога големога труда остала је једна објављена књига од шездесетак докумената у преводу и арапској транскрипцији, под насловом: *Турски извори о српској револуцији 1804*, Књ. I, Св. I. *Списи Царске канцеларије 1789—1804* (Београд 1956). Друга свеска ове прве књиге, која обухвата акта из султанове личне канцеларије, а односи се на српско питање од дана у коме је спаљен први дахијски хан у Шумадији до судбоносног устаничког рушења свих мостова преко којих су њихова свесна стремљења остајала у сенци султанове воље и милости, стоји готово припремљена за штампу (бар колико то писац ових редова памти) пуних десет година.

Радећи на грађи о Београду из смутних предустаничких времена, наставио је и свој напор на откривању лица овога града, једним затрудним али не и сасвим незахвалним путем: разрешавањем имена и печата оних вољних или набеђених присташа београдских дахија, чији се потписи налазе на неколиким представкама са јавних меџлиса пред београдским мулом, упућеним Порти против царског везира и пријатеља српске раје, Хаџи Мустафа-паше. Истој теми вратио се још једампут, проширених видика дуготрајним радом у другим областима, прилазећи другом издању Евлијине *Сеџахатнаме* (Сарајево 1965). Искористио је ову прилику да исправи понеко своје раније читање и решење, да је оплемени читавим новим студијама, сажетим у облику коментара, бележака у индексима и речнику термина, особито вредним за културну и књижевну историју Београда до друге половине XVII столећа.

У међувремену је започео, и остварио, једно крупно дело којим је Београд задужио у највећој мери. Реч је о *Турским изворима за историју Београда* (Књ. I, Св. I, Београд 1964), замишљеним као један дугогодишњи рад на објављивању турских катастарских пописа и осталих прикупљених правних и наративних извора. И овај подухват застао је на првој свесци прве књиге, не обухвативши чак — сада из чисто техничких разлога, с обзиром на њен нешто гломазни обим — ни све катастарске пописе Београда и околине које су турске власти спроводиле за потребе своје администрације, оне из 1572. и 1582. године (који значе логичне етапе, и зато се природно уклапају у једну целину са објављенима), до прекида континуитета у пописивању земаља. А зато што га је објавио на начин који је његовом аутору једино био доступан: у преводу, с транскрипцијом османских облика топонима и израза у заградама, с транслитерацијом нејасних и нечитљивих места, коментарима од важности за историјску географију, неопходним објашњењима (иза којих су стајала широка истраживања), из штедње на простору, функционално и сажето датим у индексима имена и речнику термина, и завидном уводном студијом у ову врсту извора, — ово драгоцено дело за историју Београда дочекано је с веома израженим нерасположењем научног пуризма. Али, праву вредност ових из-

вора, целисходност оваквог рада из нужде, исправност читања и тумачења, значај донетих објашњења и коментара и функционалност историографске студије о дефтерима као историјском извору — позвани су да оцене највише они посленици који тај рад настављају добро утабаном стазом, заједно с трудбеницима у свим оним областима којима богатство ове књиге отвара широка просторства за рад.

Они који су тада познавали аутора *Турских извора за историју Београда*, и били у могућности да прате тај његов рад добро знају колико су му други завичај постала места архаичних и лепих имена: Вишњица, Дрлупа, Даросава, Сибовик, Железник, Кумодраж, Сланце, Бело Врело, друго име Жарково, Неманикуће, Хрчин, Хрват, Хрипањ, Годен! Сећају се колико је с комшијском присношћу трагао по пописима за тужним пребегом без баштине, који се негде звао Радохна, Прешлац, као и за сином освајача, убогим дервишом и ништа мање жалосним дошпацем, који је себи дао име Перване Сиромах, или пак, негде, у побожној скрушености и спремности: Абдал, Будала, Диванија, Делија, Зулфикар, Сабља Алијина. Опомињу се колико је у тај рад уносио своје еснафско поштење правога мајстора, које га је доводило у људске конфликте чак и са типографским радницима, понекад озлојеђеним што и по трећи пут, већ у прелому, морају да преправљају покоји, и у језичкој археологији затурен, само њему смртно важан, назив каквог давно непостојећег селишта или имена неког ислуженог мартолоса, па његовог сина, опроштеног од изванредних државних намета и нешто данака као чувара Царских амбара на Сави, Циганина ковача, бубњара или калфатчије на шајкама Београдске капетаније, у њеној луци у Лиману, кормилара Радована, заосталог из већ отишле дружине Петра Овчаревића или азапа, Карађоза и Арслана, доведених с тевабијом Гази Хусрев-бега и Бали-бега Јахјапашића. Запамтили су га, једном за свагда, а за поуку млађима, како поседује и ону, најређу, интелектуалну и духовну снагу, која долази од големога знања — да се, у своје настојању према бољем, приклони и разлогу некога ко му ни по чему није дорастао, ако га је покренуо на нова трагања или, да га једнодушно прихвати, ако га је оценио бољим од свога — без обзира на то колико је дотле веровао у своје разлоге.

Неколика ретка пријатеља бодрила су га да истраје на таквом путу.

Сав свој дојакошњи труд на изворима Хазим Шабановић је схватао као неопходну предраду за једну аналитичку, чврсто аргументовану повесницу Београда, у турско доба. И кад је, пригодном јубиларне прославе стогодишњице од предаје градских кључева, из руке последњег мухафиза Београда у руку кнеза Михаила Обреновића, sazрела замисао о покретању најкомпетентнијих стручњака на ово крупно прегнуће, он — можда и потомак неког Порјечанина код Високог, који је тада занавек морао престати да сматра својим град

у коме се, може бити, родио или само по нужди и каквим послом бавио — пришао је заточницима овог подухвата најусрдније, с њему својственим одушевљењем, и приступио испуњењу свога задатка с преданошћу која обично значи начин живљења.

За прелиминарни научни скуп, одржан у мају 1967. године, био је већ написао први, и најбољи, део студије која се овде објављује. Сагледао је, пре осталих посленика на неосветљеном турском времену, све међе и јазове на којима се слама највећи број човечјих напора, проистеклих из потребе за савлађивањем мрака прошлости (који се, у сразмери с тежином својих застора, осећује гордом незнању синова своје будућности). Али, још пре него што је доспео да приврши своју обимну студију, или бар да јој да облик који би га иоле задовољио и преда је из наведене прилике насталој едицији, којој је његов удео био неопходан, догодило се нешто што се више није могло поправити. Задесило га је оно што је, — можда највише у његовом случају, — мудрије објаснити судбином него његовом пословичном, физичком, расејаношћу, недостатком одмора, пажње, људског разумевања и љубави, пословне коректности или пак обичном људском завишћу, подлошћу и злбом. Под бременим претешким и за човека далеко снажнијег склопа и лагоднијег живота, његово срце отказало је тада фатално и незацељиво. Пажња лекара, површно гледано, тако далеких од света у коме је он живео, али који су, можда, једини до краја могли разумети принцип рада у смислу животног покретача овога, сада беспомоћног и њиховој бризи препушеног човека, кренула је у сусрет његовој вољи за животом, да приведе крају преголема обавезе, које је приметно на плећа да, као онај који, на реци без моста (овде и без брода), преноси страшљиве путнике на безбедније копно друге обале. Потрудио се да живи да не би — то је често говорио — отишао одавде црна образа.

У тамни вилајет овога посла зашао је с лучом од пабирака које је својим дугогодишњим напорним радом успео да прикупи по непроходним шумама домаћих, турских и страних архива. Поред већ толико употребљаваних казивања неколицине очевидаца, путника са Запада, по службеној и верској дужности, или из родољубља, углавном несклоних владању Великог Турчина, и зато измерљиве изворне веродостојности, затим, поред неколико вредних планова или временски блиских гравира Београда, које су му пријатељи, уз потребна стручна објашњења, ставили на увид и коришћење — у овај посао кренуо је са оним што је, у облику својих објављених књига и необјављених радова, већ имао сам.

Због тога што је за научне потребе, и за сваки случај, ипак препоручљиво да се означе извори на којима се овај рад заснива (мада су они свакоме ко иоле спреман улази у његово читање, и без напомена испод црте, сасвим лако познатљиви), — кад је већ он сам живео и радио одлажући смрт, која му се толико приближа-

вала да ју је и сам могао видети све чешће, кад год је био принуђен да одложи наочари — они ће овде сумарно бити приказани.

Реконструкцију урбаног развитака Београда од 1521. до 1688. године Хазим Шабановић је извршио користећи се, поред објављених у првој књизи *Турских извора за историју Београда*, већ спомињаним необјављеним катастарским пописима Београда и околине, из 1572. и 1582. године. Потребно је рећи да катастарски пописи, без сумње, најверодостојнији и најдрагоценији извори за проучавање безмало свих питања која улазе у ову тему, престају да се предузимају управо у тренутку кад је Београд већ био превалио пут од средњовековног града, преко турске тврђаве с муслиманском касабом и српском вароши, до великог напредног шехера, који ће убудуће расти црпући снагу из сопствених животних сокова, захваљујући своје природном и привредном положају. Другим речима, кад је, изградњом Соколовићевих задужбина — после султанових, Јахјапашићевих и Бајрам-бегових — добио чврсте основе и снажне подстицаје за крупан корак унапред, и за смишљен даљи урбани развитак. А то значи, кад је доспео дотле да у изградњи његове спољашности дају свој удео не само султан, као освајач и врховни господар Куће Светог Рата, бегови његовог санцака и један доиста велики везир, судбински повезан с Београдом, него и људи рођени и школовани по перивојима на Савском Баиру, Зереку, у низинама око Велике Скеле, Великог, Поповог Трга, па и они са обеју Јалија, по долинама Парканџ Брода, Кучукдера, Булбулдера, Топчидера — домаћи бегови и аге, капудани београдске шајкашке капетаније, угледни трговци или тада широм Царства позната улема и још познатији дервишки пиреви, мистици.

Услед тога су, између последњег катастарског пописа, егзактног историјског извора у најстрожем смислу, али који ипак не обухвата све што тражи један историчар Београда, и нестварно лепршаваг, исувише лепог причања Евлије Челебије, дакле: за један многим недостижан људски век, једини ослонац биле су ретке маргиналне белешке у самом дефтеру, из времена у коме је он имао законску снагу статута, у овом случају, до 1717. године, затим, понеки препис фермана у Мухиме дефтерима, покоја белешка о издатом берату у службеним персоналним регистрима Царског дивана, дефтерима Царских рууса. Како је испитивање других савремених извора захтевало дугогодишњи архивски рад, за који није било ни довољно времена ни довољно средстава, директор Архива Председништва владе у Цариграду и његов помоћник, г.г. Митхат Сертоглу и Фазил Беј, љубазно су понудили своје старом знанцу и пријатељу, а уз њега, и писцу ових редова, као његовом млађем сараднику на истом задатку, једну хриу архивистички још недовољно обрађене грађе, хронолошки сређене у неколико дебелих фасцикала. Ова збирка докумената означена је сигнатуром В.Л.Г. Д.В.Ѕ.М. 1101-1152. Она потиче из времена у коме је Београд дожив-

љавао своја најпогубнија разарања, а припада администрацији београдског дефтердара, повученој у Цариград или некуд затуреној, свакако, приликом капитулације Београда пред принцем Евгенијем Савојским. Далеко највећи број међу овим актима чине умрлице које је издавао београдски мула да се редовним путем доставе дефтердару, дужном да створи средства за сахрану многобројне муслиманске сиротиње, помрле у пошастима између 1690. и 1717. године. Кадија је, по правилу, наводио место на коме је покојнике затекао смртни час, а тиме, и не слутећи то, ударао свој печат о непобитној истинитости казивања Евлије Челебије, кад год су се, на растојању од готово осамдесет година, састајали на истом месту, сваки по свом послу. Известан број аката упућених дефтердару ради исплате разних службеника џамија, мектеба и медреса, чије је издржавање, услед пропасти њихових старих вакуфа у минулим ратовима, пало на терет државе, налози за исплату закупнина власницима старих ханова, сада настањених војницима, захтеви за оправке неких обрушених сараја, хамама и других зграда, исто тако само потврђују наизглед баснословну слику Београда коју је оставио Евлија Челебија.

То исто, уосталом, чине и неколики картографски и ликовни извори из времена непосредно пред рушења 1688. године, или после њих. Њима се придружују и сведочанства савремених државних хроничара и историчара: Ибрахима Печевија, Мехмеда Селаникија, Мехмед-аге Финдиклили Силахдара, Мехмеда Рашида, Хаџи Калфина *Косморама*, као и нека појединачна акта, растурана по разним кодексима, писарским сваштарама и споменарима, или залутала по разним фасциклама и серијама архива Музеја Топкапусараја, библиотека Ћуприлића и Сулејманије, у Цариграду, и Вакуфског архива, у Анкари.

Сигуран ослонац и поуздана веза с временом на чијем се осветљавању трудио у овоме раду Хазим Шабановић могао је бити последњи турски катастарски попис, извршен после освајања Београда од Аустријанаца, 1739. године. Овај детаљни попис Београда могао је то бити да је воља памћења њему савремене београдске генерације, састављене већином од дошљака, јаничара, могла до краја да одоли инерцији несећања и заборавља, као одбрамбени зид истављеној према минулим несрећама и ратним пустошењима, аустријским рашчишћавањима и планском брисању можда и до половине раније, у миру, насељеног простора, који се у надохшим тешким временима уопште више није могао бранити ни од једног опсађивача. Кад су стигли у мачем повраћене земље да обаве поверени задатак, пописивачи Царског дефтера нису имали од кога дознати да би забележили име задужбинара џамије коју и Евлија спомиње под називом Табакхане, нити оне више потоњег Дорћола и ниже Пиринчхана, ближе Јалији, коју је обновио београдски сераскер Али-паша. Из нама сада непознатих разлога, они нису чак ни унели у попис стару џамију коју

су Београђани називали Зирубала, Доња и Горња, ни Јахјапашећеву задужбину у старој Доњој чаршији, код његовог, Старог Имарета, нити и данас постојећу Вајраклију — мада су све три обновљене управо у време њиховог боравка у Београду. Али, и оно што је у њиховом попису садржано довољно је драгоцено и стамено за постављање бар неколико сигурних знакова у савлађивању београдског брисаног простора. Из тог дефтера сазнајемо за стара имена оних џамија, чије је постојање забележио још Евлија Челебија, а које су после београдског мира промениле називе по својим тадашњим обнављачима: Хаџи Пиријине (Дефтердарова), Тургут-бегове (Кизлар-агина, Ага Дерисеадет), Гази Ахмед-аге Малкочије (Реис-ефендијина, Реисулкутабова). Ови подаци још више добијају на вредности кад се допуне вакуфским регистрима од почетка XVIII века, од којих су неки сачувани у Вакуфском архиву, у Анкари, затим, честим појединачним актима које је, током XVIII века, слао администрацији вакуфа београдски кадија или дефтердар, ради издавања берата неком од службеника или решавања каквог финансијског питања јавних објеката. Ова акта, коришћена у овој студији, похрањена су у одговарајућим серијама у збиркама М. Џевдета (Evkaf, Maarif) и Ибнулемина (Vakif), у Архиву Председништва владе, у Цариграду.

Ако нека решења из овог рада убудуће подлегну сумњи, треба одмах навести, као основни узрок томе, помањкање најподобније и мањкавости употребљене грађе, која се добрим делом односи на време у коме је Београд тек застрашујућа, допола оглодана, руина своје раније прилике. Ваља рећи и то да још увек није проверено ни издање за сада најсигурнијег картографског извора Београда са оригиналним топономастичким подацима, доношеним у веома слободном преводу, понекад и нетачном, понекад и с грубим омашкама у читању, с редоследом бројева у легенди, у којој је досад, с правом, посумњало већ неколико истраживача београдске прошлости. Реч је о познатом и незаменљивом турском плану Тврђаве и Вароши Београда из 1863. године. Самом аутору треба приписати грех што је умро пре него што је довршио треће издање Евлијиног *Путописа*, према најбољем постојећем рукопису, којим се и за овај рад послужио — кад је то било потребно.

Они који су досад читали рукопис ове студије потпуно су уверени да ће она, управо у овом облику, у коме је остала иза свога аутора, бити онај чврсти темељ на коме ће се заснивати даља истраживања многих питања која су овде постављена и решена. Неки су помало жалели што се и овде понегде одаје позната склоност њеног аутора да, ценећи сваки честити труд, уме да прецени доказну снагу других, који ипак нису имали среће да знају колико он. Можда је најкрупнији недостатак овога рада што у њему нису експлицитно, и посебно, дати они генерални закључци и мишљења који се намећу снагом факта, услед нагомиланог знања и труда, и без пот-

поре коју непобитно пружа непосредни архивски податак. Читалац ће разумети да су све потребне чињенице и кључни моменти целог проблема ове студије већ уткани тако да сами проговарају својом композицијом, одабирањем и тумачењем с муком сабраних и похватаних дата. Уосталом, о ставу Хазима Шабановића према своме раду сам од себе говори један податак: кад је писац ових редова двадесет другог марта ове године, негде између

десет и једанаест часова увече, позван да присуствује његовој последњој агонији, у једној соби хотела Клодфарер у Истанбулу, на старом Ат Мејдану, близу човека који је умисао сам, лежали су у нереду листови управо овога рада.

А то је чињеница која, вероватно, не подстиче, али, у то се посумњати не може, обавезује.

РАДМИЛА ТРИЧКОВИЋ

Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године

1.

Премда је Београд у 16. и 17. стољећу био претежно насељен муслиманским становништвом и премда је још четрдесетих година 16. стољећа називан *шехером*, великим муслиманским градом, ипак се сав градски териториј изван тврђаве, односно изван градских бедема, све до краја 16. стољећа називао *Варош*. Тај назив обухватао је у то доба све махале у којима су се налазиле *чаршије* и *базари*, привредна средишта града, као и све остале *махале*, које су представљале само стамбене четврти града. У свим осталим нашим градовима који су из средњовјековних подграђа и вароши прерастали у касабе и шехере, назив *варош* се редовно одмах сужавао и сводио на хришћанске махале. У Београду се овај назив сузио на хришћанске, и то савске махале, тек у 17. стољећу. Сада није могуће дати неко прихватљиво објашњење овог карактеристичног иако не сасвим изнимног случаја.

Помисао да је и средњовјековна београдска Варош обухватала исту територију као и Београд шеснаестог стољећа, не може се потврдити изворима. Можда се тај назив одржавао и ширио снагом традиције или је ношен са повлачењем већине хришћанских махала на периферију средњовјековне Вароши.

Границе Вароши, градског подручја у најужем смислу, биле су одређене градским бедемима, с једне и Дунавом и Савом, са друге стране. За утврђивање тих граница према западу за 16. стољеће имамо само један сигуран податак. Осамдесетих година тога стољећа јавља се у изворима хришћанска махала *Врачар*, за коју се каже да се налази у Вароши. То значи да се Варош у оно доба протезала београдском гредом и њеним боковима све до Врачара. У то вријеме настала је у Београду хришћанска *Нова махала*, која се, вјероватно, протезала

даље на запад од Врачарске махале и која је убрзо уступила мјесто Ејнехан-беговој махали, око касније познате Батал џамије. Уже градско подручје на овој страни било је крајем 16. или почетком 17. стољећа опасано ровом који се сада не може одредити, али је градско подручје још током 16. стољећа било прешло тај оквир. У првој половини 17. стољећа у градски териториј спадале су и хришћанске махале *Топчијино село* (тур. *Торџи коју*), свакако, у данашњем Топчидеру, *Күџүк дере* (Мала Ријека, Мали Поток) и *Паркањ Брод*, које се сада не могу убицирати. Шире градско подручје обухватало је непосредну околину града и приграђа у којима су Београђани имали своје посједе: башче, ливаде, винограде, њиве, пашњаке, млинове, уљанике и летњиковце. У најужој вези са Београдом била су и околна села: Горња и Долња Бања (Бањица), Вишњица, Велико Село, Велико и Мало Сланце, Мали Мокри Луг, Жарково, Кумодраж и друга која су га прехрањивала.

Варош је отпочињала са главног трговачког пристаништа, које се, према Хаџи Калфи, налазило тачно на ушћу Саве у Дунав. На томе мјесту означено је пристаниште и на Гумповом плану. Одатле се ширила уз обале ових ријека и главне путеве који су водили са Пристаништа и из Горњег и Доњег града.

Са главног пристаништа полазио је Дунавски пут који се испод данашње Калемегданске терасе и Зоолошког врта спајао са другим путевима који су водили из Доњег града и са Пристаништа и излазио на Смедеревски друм. На тај друм излазио је и онај крак тога пута који је водио из Доњег града право на исток. Са њега се, на средини одвајао један крак тога пута који је водио дунавском падином испод тврђаве и излазио на *Главни Трг* у Дунавском подграђу, на коме се налазило раскршће путева на све стране.

Тај трг представљао је у ово доба, а вјероватно и у средњем вијеку, средиште београдске вароши, са кога су се гранале улице и путови на све стране. Он се спомиње у приступачним изворима први пут 1536. године и то под називом *Džay-i Pazar* и на њему *Попова махала* (*Mahale-i Papas*).

Очигледно је да топоним *Džay-i Pazar* (трг, тржиште) и звање *рарас* (поп) представљају турске преводе ранијих назива, те су и овај трг и *Попова махала*, која се на њему налазила, много старији од 1536. године, када се први пут спомињу. Шта више, нема сумње, мислим, да је овдје ријеч о предтурском тргу и насељу. Али колико год је питање прецизне убикације овог трга и *Попове махале* важно, оно је исто толико тешко.

Како се у извору каже да се тај трг налази у Вароши, без икакве ближе ознаке, значи, да је ту ријеч о добро познатом тргу у београдској Вароши. Поготову када се и касније 1560, 1572. и 1582. године спомиње једноставно као *Џаји Пазар* и на њему ова хришћанска и још двије муслиманске махале. Он се спомиње и крајем 17. стољећа, само у персијско-турској конструкцији *Pazar Jeri*; то значи да он ни тада није био изгубио своју стару функцију и да није био помјерен. На тај Трг излазио је и пут који је водио са источне, *Видинске*, капије Горњег града. Око тога пута, одмах на излазу из тврђаве, настала је врло рано *Казанцијска чаршија* и махала премда се оне спомињу тек 1660. године. Један крак овог пута спуштао се на *Смедеревски друм*, а други се пењао према бријегу који се у 18. стољећу прозвао *Калемегдан*. Главна артерија са старог Трга, према каснијем раскршћу на *Дорћолу*, ишла је отприлике кроз данашњу *Јевремову улицу*, пролазила кроз *Бајрамбегову махалу*, па испод данашње зграде *Народног позоришта* излазила на *Цариградски друм*, који је ишао данашњим Булеваром револуције према *Миријеву* или *Вишњици*.

На основу изложеног може се закључити да се дунавско подграђе развијало уз споменута два главна друма: *Смедеревски*, који је полазио са *Пристаништа* и из Доњег града и други који је полазио из Горњег града кроз *Видин-капију* и код данашњег *Народног позоришта* излазио на *Цариградски друм*. Око тих главних путева и њихових многобројних прилаза простирала су се стара и ницала нова насеља, махале, чаршије и базари.

Вјероватно је средњовјековна београдска Варош у вријеме битке за Београд 1521. године тешко страдала, али ни она није била

сасвим разорена. Уништене су вјероватно само истурене грађевине од слабијег материјала док су солидније грађени објекти, по свему судећи, преживјели ратна разарања, па су брзо обновљени у новом стилу, који је доносио освајач, и употребљени за одговарајуће комуналне, вјерске, привредне и друге потребе.

Прве кораке на обнови и изградњи Вароши предузели су сам султан Сулејман Величанствени и тадањи велики везир Пири Мехмед-паша. У Вароши су одмах отворене царинарница (*Gümrükhane*) и јавна вага (*Karan*), које се спомињу већ 1521/23. године. Затим већи број разних дућана, занатских и трговачких радњи, првенствено оних које су биле неопходне војсци и грађанству. Већ 1528/30. године спомиње се у самом кругу (*daira*) јавне ваге тринаест царских дућана и шест одаја, а код ње још 27 царских дућана.

Све то упућује на закључак да је у Београду одмах послије његовог пада у турске руке била формирана *чаршија* (тржиште), поготову кад је у њој одмах постављена ноћна стража за чување дућана којом је заповједао *пасванцибаша* (*serases*) и тржна инспекција (*ihtisab* и *ihzar*), која је имала задатак да се стара о реду и правилном пословању на тргу. Обје ове установе спомињу се већ у попису из 1521/23. године.

У Вароши је у исто вријеме велики везир Пири Мехмед-паша основао један *хамам*, један *каравансарај* и један *имарет* (јавну кухињу) као своје задужбине (*вакуф*), које се спомињу исте године (1521/23). У посједу Мехмед-пашина *вакуфа* налазило се тада више месарских, пекарских и халваџијских дућана, неколико млинова на Дунаву, нека градилишта и друго.

Имања тога *вакуфа* састојала су се 1521/23. године из прихода од закупа *хамам*, леденице (*buzhane*) и клаонице (*serhane*), од најамнине *каравансараја*, *одаја* и *млинова*, кирије *дућана*, закупнине зиратног земљишта и других посједа, а износили су 70.000 акчи (око 1.400 дуката) и служили су за набавку прехрамбених артикала у имарету (50.596 акчи) и за плате службеницима *вакуфа* (18.620 акчи). Суфицит од 784 акче био је резервисан за непредвиђене задатке.

Исте године су приходи султана, *смедеревског санџакбега* и Мехмед-пашина *вакуфа* од наведених установа, од такси на промет робе и пословања на тргу и личних пореза становништва, процјењени на 157.950 акчи (око 3.159 дуката). Нажалост, нису познати износи свих појединачних ставки које су сачињавале ту суму, али она у сва-

ком случају претпоставља постојање знатног промета на тргу и београдској скели.

Оживљавању и развоју трговине и промета у граду доприносила је свакако присутност великог гарнизона и знатног административног апарата, чије су потребе и прохтјеви били велики.

Који су стари објекти адаптирани и употребљени за наведене комуналне установе, привредне и друге објекте за сада се може само нагађати. За споменути *каравансарај* у обзир долази, прије свега, неко раније склониште за трговце и складиште за трговачку робу или можда стари манастир српских калуђера или фрањевачки манастир, који се налазио у дунавском подграђу близу тврђаве, иако се тврди да су га Турци разорили. Још је теже одговорити на питање који је објект употребљен за царинарницу.

Не зна се ни гдје су се наведене установе и објекти налазили. Најприродније је да се Царинарница налазила на трговачком Пристаништу. Ту се према Хаџи Калфи налазила и *Рибља Пијаца* (Balik Pazari). Највјероватније је да су се јавна вага и остали привредни објекти налазили у дунавском подграђу око Трга, гдје се развила најстарија и главна београдска чаршија.

На Дунаву, даље на исток од главног пристаништа, тачно са вањске стране источног бедема Доњег града, налазила се главна градска лука (Liman) и бродоградилште. Улаз у ову луку бранила је она стара кула која се од 18. стољећа назива *Небојша*, а која је „подигнута несумњиво у доба ватреног оружја“. „На обали ријеке Дунава и Вароши града Београда“ налазио се и царски хамам који је 1528/30. године доносио султану 26.000, а 1536. године 29.648 акчи на име годишњег закупа.

На Сави, тачно на средини између јужног бедема Доњег града и главног пристаништа, налазило се војно пристаниште и сједиште београдске капетаније и до ње, западно, њена лука.

Само се тај развој у прва два деценија турске владавине одвијао, изгледа, доста споро.

Године 1528/30. у Београду је уписано четрнаест хришћанских махала, у којима су тада уписане само 62 куће. Све те махале налазиле су се у *Вароши*, али се сада ниједна не може ближе убицирати и локализовати. Ипак, нема сумње, мислим, да се једна налазила на Тргу и да је идентична са *Поповом махалом на Тргу*, која се спомиње тек у попису из 1536. године и која је, вјероватно, била средиште српског насеља у Вароши од почетка турске влада-

вине, ако не и раније. У попису из 1536. године уписано је у београдској Вароши осим Попове махале на Тргу још четрнаест хришћанских махала (изузимајући циганске). Тада је све хришћанско становништво „у Вароши града Београда“ било подијељено у два џемата, двије групе, од којих је један џемат сачињавало старо српско становништво у дунавском подграђу, подијељено у дванаест махала; други џемат сачињавало је српско становништво досељено из унутрашњости смедеревског санџака и насељено код Царских амбара у савском подграђу; ово насеље било је подијељено у три махале, у којима су биле 72 куће.

Стари џемат хришћана самог града Београда који станују у Вароши (Džema'at-i gebran-i nefsi Belgrad ki Varošta otururlar), бројао је 1536. године 68 кућа.

Изузимајући *Попову махалу на Тргу* (Mahalle-i Papas der Džay-i Pazar), и тада су све остале старе хришћанске махале уписане само по именима њихових становника без икакве ближе ознаке о томе гдје се налазе; па се по тим именима махалских старјешина нити по именима осталих уписаних становника у тим махалама не може утврдити готово никакав континуитет махала и становништва пописаног 1536. године са махалама и становништвом пописаним 1528/30. године. Утолико је за ближе лоцирање хришћанских махала у дунавском дијелу Вароши драгоцјенији спомен *Попове махале на Тргу*, који је, мислим, идентичан са споменутим средњовјековним *Тргом*. Исто тако, држим, да ова *Попова махала на Тргу* представља старо српско насеље које потиче из предтурског времена; оно се одржало све до краја 16. стољећа, а можда и касније. Само се ова махала послје 1536. године није називала *Попова махала на Тргу* него просто *Махала Трг* (Mahalle-i Džay-i Pazar). Тако је уписано у пописима из 1560, 1572. и 1582. године.

Прве сигурне податке о насељавању савског подграђа имамо тек из 1536. године када се у том дијелу београдске Вароши јављају три махале „џемата хришћана код Царског амбара у Вароши тврђаве Београда (Mahalle-i Džemaat-i gebran der anbar-i hassa der Varoš-i kale-i Belgrad). То је поред Попове Махале на Тргу, једино хришћанско насеље у београдској Вароши тога доба које се може тачно локализовати и убицирати. Његов постанак везан је за једну специфичну установу тадашњег Београда, за Царске амбаре, неку врсту државног силоса, складишта хране, животног намирница, које је основао султан Сулејман Ве-

личанствени, вјероватно, одмах или брзо послѣје заузимања Београда, а налазило се на Сави јужно од јужног бедема Доњег града.

У циљу чувања, заштите и одржавања ових царских амбара, ту су основане три нове велике махале „џемата хришћана код Царских амбара у Вароши тврђаве Београда“, која се спомињу први пут 1536. године, а настале су насељавањем српског становништва из унутрашњости смедеревског санџака, најраније 1527, а најкасније 1536. године, када је тај џемат бројио 72 куће, распоређене у три махале.

На челу прве махале, која је заведена у тефтер под називом „Махала џемата хришћана код Царског амбара у Вароши града Београда“, а која је 1536. имала 25 кућа, налазио се кнез Грујо, син Радоње.

Друга хришћанска махала „код Царског амбара“ звала се *Махала Огњена (сина) Милана*. Она је тада имала 25 кућа, вјероватно, исто тако досељеника из унутрашњости санџака. Један њен становник био је домаћи конвертит Хамза, син Абдулахов.

Послије ове махале уписана је као последња *Махала Степана, немоћног старца*, са 23 куће. Мислим да се и она налазила код Царског амбара, и да је настала у исто вријеме када и претходне двије.

Осталих једанаест хришћанских махала у београдској *Вароши*, које се наводе у попису из 1536. године, не могу се ближе убицирати, али ипак, мислим, да су се све налазиле у дунавском подграђу.

Први попис муслиманских махала у Београду имамо тек из 1536. године. На основу тога што муслиманско становништво у ранијим пописима није било пописано, могло би се мислити да га раније није ни било. Такав закључак би био погрешан. На то, поред осталог, јасно упућује постојање вакуфа великог везира Пири Мехмед-паше, који се на томе положају налазио до јула 1523. године. То произилази јасно и из чињенице што се у том најстаријем попису муслиманских махала у Београду једна назива *Махала месџида покојног Ферхад-паше*. Нема никакве сумње да она носи име Ферхад-паше Далматинца, наводно из Шибеника, другог турског намјесника у Београду, који је управљао смедеревским санџаком од марта 1523. до 1. новембра 1524. године, када је погубљен. Његов месџид, који је био центар истоимене махале, основан је свакако прије његовог погубљења, односно дванаест година прије њеног спомена у познатим изворима. Према томе, прво муслиманско грађанско насеље у бео-

градској Вароши основано је најкасније 1524. године, и то вјероватно око Ферхад-пашине џамије. Уосталом, његова је махала и у наведеном попису уписана на првом мјесту, што, мислим, није никако случајно.

Сасвим кратко вријеме намјесниковања Ферхад-паше у Београду и низ других околности наводи на помисао да ни његова џамија није била никаква нова грађевина него да је и за њу употребљена нека црква. Како је у Београду до његовог пада под Турке било више цркава, католичких и православних, тешко је казати о којој је овдје ријеч. У обзир долази нека српска православна црква или, она која је припадала Фрањевачком манастиру.

Питање ближе локације ове најстарије муслиманске махале у београдској Вароши је, због недостатка извора, врло тешко. Поуздано се зна само да се налазила у *Вароши*, јер се у попису из 1572. године то каже изричито. На основу тога што се у ово доба на Тргу налазила Попова махала и што су на Гумповом и неким другим старијим плановима Београда у дунавском подграђу, идући од Пристаништа Смедеревским друмом односно Доњоградским булеваром приказане редом три џамије, претпостављам да је једна од тих џамија Ферхад-пашина и да се ту налазила и њена махала. Ферхад-пашин месџид је прије 1560. године претворен у џамију, јер се те године ова богомоља назива џамијом. Ова џамија спомиње се и касније, све до под крај XVII стољећа, када је тако страдала да више никад није обновљена.

У попису из 1536. године уписане су први пут још три муслиманске махале у Београду (*Nefs-i dar ul-džihad kale-i Belgrad*), и то: *Махала месџида Ахмед-аге Малкочија*, *Махала Зејнуддин-агина месџида* и *Махала Хаџи Алије Тиревије*, опет, дакле, без икаквих ближних ознака о томе кад су основане и гдје су се налазиле.

На основу података о личностима по којима су добиле своје називе и других чињеница зна се поуздано да су и ове махале знатно старије од 1536. године, кад се први пут јављају у изворима.

Тако се на основу чињенице што је 1536. године *Махала месџида Ахмед-паше Малкочија* била најмногбројнија муслиманска махала у Београду, са 25 кућа, док су Ферхад-пашина и Зејнуддин-агина имале по 2? куће, а махала Алије Тире само 10 кућа, може сигурно претпоставити да је и она основана десетак година раније. Касније се у пописима из 1560, 1572 и 1582. године на-

води *Махала Ахмед-аге у Вароши* и нема сумње да је увијек ријеч о истој махали. Кад набраја београдске махале, Евлија на трећем мјесту наводи Агину махалу, а никако нема Ахмед-агине махале; кад набраја београдске џамије, он спомиње, опет на трећем мјесту, Ахмед-агину џамију, а нема Агине џамије ни месџида. Касније, у 18. стољећу, спомиње се „стара џамија Гази Ахмед-аге у Вароши на почетку *Дуге чаршије*“ Нема сумње, мислим, да је у свим случајевима ријеч о истој махали и џамији. У истом извору пише да је „стара џамија Гази Ахмед-аге у Вароши на почетку *Дуге чаршије* (*Uzun çarşı başında*) обновио реис ул-кутаб Мустафа ефендија. Ове чињенице јасно говоре да су ова џамија и махала идентичне са познатом каснијом Реис-ефендијом (*Reis ul-kuttab*) џамијом и махалом. На основу турског плана Београда из 1862. године утврђено је да се Реис-ефендијина џамија налазила „у блоку оивиченом улицама Душановом, Цара Уроша, Скендербеговом и Дубровачком, по прилици, у дворишту садашње основне школе „Јанко Веселиновић“. У блоку наведених улица налазила се и Ахмед-агина махала. Ахмед-ага Малкочи, оснивач џамије по којој се називала ова махала, припадао је, вјероватно, командном особљу турских војних снага у Београду.

Будући да се Зејнудин-ага, оснивач месџида у трећој муслиманској махали у београдској Вароши, спомиње 1528/30. године као посједник једне ливаде у селу Годен у београдској нахији, а 1536. године као покојни, мислим да је и ова махала настала бар неколико година раније. Зејнудин-ага био је заповједник фариса (коњаника) у београдској тврђави. Имао је сина Алију и брата Пири-агу, који га је наслиједио на положају.

У пописима из 1560, 1572. и 1582. године пише да се Зејнудин-агина махала налази у Вароши, а у једном документу с краја 17. стољећа пише да се она налази у близини Имарет-махале, то јест близу махале Мехмед-паше Јахјапашића на Дорћолу.

У Вароши града Београда, становали су и Цигани још „од времена царског освојења“, али су и они пописани први пут тек 1536. године, када су били подијељени у два џемата: *џемат Цигана-муселема*, који су били хришћани и „*џемат других Цигана (муслимана)*, који од времена царског освојења станују у Вароши града Београда“. Они су, вјероватно, и тада, као и касније, становали „на обали Саве“, гдје су 1660. године имали три махале.

У Вароши је и тада било нешто Дубровчана, који су, на основу посебних привилегија, имали посебан статус и нису појединачно плаћали никакве државне ни феудалне порезе, па зато нису ни уписивани у турске тефтере.

Ако не раније, а оно, свакако, прије 1536. године основано је једно муслиманско грађанско насеље и у Доњем граду, јер се ту налазила *Махала месџида Хаџи Алије Тире*, четврта муслиманска махала која је уписана у попису из 1536. године.

Да би се ипак војска изоловала од грађана, у Доњем граду је прије средине XVI стољећа изграђено (на име султана Сулејмана) посебно утврђење које се звало *Bölme Hisarı* или, кратко, *Bölme*, у које се повукла посада Доњег града. Оно је обухватало и Махалу Хаџи Алије Тире.

Ова махала налазила се у сјеверо-западном крају Доњег града односно у западном „цвингеру“ тврђаве који се звао *Болме Хисар*, а који је, по Евлији, лежао „на неком рту у који је ударала Сава“, јер је она махала у попису из 1560. године записана под називом *Махала Алаудина Тиревине у Доњем граду*, а у попису из 1582. године под називом *Махала Алаудина Тиревине у Болме Хисару Доњег града*.

Појава ове махале у Доњем граду већ 1536. године јасно упућује да су тада, одмицањем граница Турске даље од Београда, ако не раније, створени услови да се цивилном становништву могло дозволити да се насељава и у Доњем граду. Тако се сада поуздано зна да је почетком четрдесетих година постојало једно муслиманско грађанско насеље и у Доњем граду.

Постоји, међутим, врло јака чињеница која упућује на закључак да је у Доњем граду основано муслиманско грађанско насеље још 1521. године. Ту је, наиме, још у средњем вијеку постојала *Доња или Велика црква*, која је преживјела ратна разарања и 29. септембра 1521. године претворена у џамију, у којој је следећег дана, у петак 30. септембра, обављена џума-намаз (скупна молитва петком) којој је присуствовао и султан. Ова се џамија званично називала *Царевом џамијом*, али је у народу, као и раније *Велика црква*, од које је преправљена, била позната под називом *Велика џамија* (*Džami-i kebir*), а њена махала *Велика махала*. Сва три назива спомињу се први пут у попису из 1560. године, када је у овој „Великој махали“ било уписано само осам кућа.

Зато би било сасвим нормално да је око те најстарије џамије одмах образована и

истоимена махала, као што је био случај у многим другим градовима на Балкану. Али, како се она не наводи у најстаријем сачуваном попису муслиманских махала у Београду из 1536. године, него тек у попису из 1560. године, произилазило би да је Царева џамија у Доњем граду постала центар истоимене махале тек негде последије 1536, а прије 1560. године, и да је Доњи град дотле био резервисан само за гарнизон, па да ни муслиманском грађанству није био слободан приступ у Доњи као ни у Горњи град, те да се због тога око те џамије није могла формирати никаква махала.

Такву мисао, међутим, искључује не само присутност *Махале Алије Туре у Доњем граду* 1536. године него и чињеница да је Царева џамија у Доњем граду тада била једина џамија у Београду - Ферхад-пашина и остале имале су тада статус месџида - па је већ зато муслиманском грађанству и тада морао бити слободан приступ у Доњи град, јер су морали обављати обавезне скупне молитве петком, што се није могло учинити у махалским месџидима. Све то упућује на закључак да Доњи град ни прије 1536. године није био сав резервисан само за гарнизон него јасно говори да је тада муслиманском цивилном становништву био дозвољен не само приступ него и насељавање у Доњем граду.

Због свега тога, мислим да је и Махала Цареве џамије у Доњем граду, премда се спомиње у изворима тек 1560. године, основана знатно раније, ако не већ 1521. године. А што она ни 1536. године није унесена у попис може се, мислим, објаснити тиме да је у тој махали претежно становала господарска турска, која није подлијегала попису, па је због тога у њој и 1560. године било уписано само осам кућа. Године 1572. у „Великој махали“ уписано је шеснаест, 1582. године само пет кућа.

На основу изложеног, у Београду су до 1536. године постојале двадесет и једна махала, у којима је уписано свега 247 кућа, и то петнаест хришћанских махала са 139 кућа, четири муслиманске са 79 кућа и двије циганске махале са 29 кућа и два нежењена.

Београд се кроз прва два деценија турске владавине — од пада под турску власт 1521. до дефинитивног пада Будима 1541 — и поред изванредног саобраћајног положаја, споро развијао. Он је тада представљао најзначајнију тврђаву и главни логор за турске освајачке акције у Средњој Европи. Можда није могао да се брже развија баш због свог војничко-оперативног значаја и улоге која му је била тада намјењена. За-

окупљени освајачким плановима, турски господари Београда су тада сва расположива средства улагали у ратне акције, па зато нису смогли ни времена ни средстава за изградњу овога града.

И поред знатних привилегија које су му дате прије 1536. године, домаће хришћанско, српско становништво није се више насељавало, вјероватно због тешких радова на тврђави и у пристаништу којима су били оптерећени хришћани београдске Вароши, па се његов број касније смањивао. Исто тако, могуће је да због свога статуса, привилеговани дио тога становништва није ни пописиван.

„Ни пословни свијет није био склон да свој капитал излаже ризику улажући га тамо гдје је још увијек владао војнички режим и несигурност. Стране трговце је могла да овамо привлачи првенствено трговина ратним плијеном, робом и производима за војне потребе. Зато овдје и прве Дубровчане налазимо тек 1532. године“.

Поред свега тога, град се стално развијао и изграђивао; број муслиманског становништва је нагло растао, а привредни живот града јачао.

О постепеном насељавању и развоју Београда последије 1528/30 говори наведени попис његовог цивилног становништва из 1536. године.

О јачању привредног живота, у граду свједоче подаци који говоре да је феудална рента султана и смедеревског санџакбега од промета на београдском тргу и прихода од разних привредних дјелатности грађана 1528/30. године износила преко 150.000 акчи (око 3.130 дуката), не рачунајући ту харач од хришћанског становништва ни царине од београдске скеле јер су оне тада исказане заједно са приходима од скела у турским мјестима у Срему, а износиле су 133.333 акче (око 2.600 дуката). Ти су приходи касније стално расли, тако да су 1536. године износили 179.357 акчи.

Повољна војно-политичка ситуација Турске и извјесна општа стабилизација прилика у Подунављу четрдесетих година 16. стољећа створила је повољније услове привређивања, па је тада и Београд могао да знатно брже крочи у свом развоју. Варош се попуњавала, развијала и ширила у свим правцима. Нарочито су се збијале махале и чаршије око старог Трга и шириле нарочито у сјеверо-западном правцу, преко Дорћола, према Цариградском друму и београдској греди.

Кроз слиједећу четвртину стољећа (од 1536. до 1560) број муслиманских махала

повећао се са четири на шеснаест док се број хришћанских смањило са петнаест на једанаест. Број уписаних становника се удвостручио (од 248 кућа из 1536, на 479 кућа и 25 неожењених 1560. године). Али, док се број муслиманских кућа повећао од 72 из 1536, на 385 кућа и 10 неожењених 1560. године, дакле скоро пет пута, дотле се број хришћанских кућа смањило од 139 из 1536. на 93 куће, осам неожењених, 1 мартолоса и 1 сина мартолоса и 4 из Милошевца.

Највеће заслуге за развој Београда у првој половини 16. стољећа имао је Мехмед-паша Јахјапаша, дугогодишњи санџакбег смедеревски (1527—1534 и 1536—1541) и морејски (1534—1536) а касније беглербег анадолски (1541—1543) и будимски (1543—1548). Умро је, вјероватно, у августу 1548. године. Он је прије 1548. године подигао на данашњем Дорћолу најзначајније и најбогатије задужбине у Београду: монументалну џамију и медресу, велики каравансарај и јавну кухињу, имарет.

Око Мехмед-пашиних задужбина образована је посебна *Махала Мехмед-паше Јахјапаша*, која се први пут спомиње тек 1560. године, али како је његова џамија саграђена још прије 1548. године, она је сигурно одмах постала центар истоимене махале која се простирала у оном дијелу Вароши што га затварају данашње улице: Душанова, Дубровачка, Скендер-бегова и Книћанинова. Дио Вароши у коме се налазила ова махала називао се *Доња Чаршија*. Тај назив спомиње Евлија Челеби, а могао је настати још у другој половини XVI стољећа, када је у Београду основана Бајрам-бегова чаршија, која се простирала по београдској греди и која је у односу на ову чаршију представљала *Горњу чаршију*.

До 1572. године ова се махала толико развила да је тада из ње издвојена посебна *Махала Кучук Хаџи Мустафе Скопљака* (Uškubi), која се, јасно, налазила одмах до Мехмед-пашине махале.

Вјероватно нешто прије средине XVI стољећа, а свакако знатно прије 1560. године, основао је у истом дијелу Вароши, близу старог Трга, Ферхад-ћехаја свој месџид око кога се формирала *Махала месџида Ферхад-ћехаје*, која се први пут спомиње 1560. године. Ако није старија, ова махала није никако млађа од Мехмед-пашине махале, јер је Ферхад-ћехајина махала, која је 1560. године имала 67 кућа, тада и касније, све до 1582. године, представљала највећу махалу у Београду, премда се из ње прије 1560. године издвојила посебна *Хаџи Хасан-агина махала на Тргу*. Чињеница да се Хаџи Хасан-агина махала, нала-

зила на Тргу упућује јасно да се и Ферхад-ћехајина махала из које је израсла налазила близу тога Трга. У једном документу из краја 17. стољећа каже се да се Ферхад-ћехајина џамија налази на Бит-пазару, те би она можда могла бити она џамија коју је у 18. стољећу обновио султан Мустафа III. Ферхад-ћехајин месџид је прије 1572. године, када је његова махала имала 96 кућа, претворен у *џамију*.

Ферхад-ћехаја био је ћехаја смедеревског санџак-бега, Мехмед-паше Јахјапаша. Можда је он идентичан са оним Ферхад-ћехајом који је 1528/30. године држао једну мезру код Доње Остружнице. Године 1536. ту су мезру држали становници села: Доње Остружнице и Доњег Сибовика што би могло значити да он тада није био више жив.

Присутност и локација ових махала упућује на закључак да су се у ово доба нарочито збијала насеља око старог Трга, гдје су тада поред старе Попове махале постојале још махала овог Ферхад-ћехаје и *Хаџи Хасан-агина махала на Тргу*, која је 1572. године уписана под називом: *Махала месџида Хасан-аге на Тргу*. Касније је Хаџи Хасанов месџид претворен у џамију, која се спомиње 1660. и 1697. године. Она се не смије замјенити са истоименим месџидом и махалом у Болме Хисару, који се спомиње од 1560. године.

Прије 1560. године основана је негдје у београдској Вароши и *Махала Хаџи Мустафе Ђебеџије*, која је 1560. и 1582. године записана под називом *Махала Хаџи Мустафе у Вароши*, а 1572. под називом *Махала Ђебеџи Хаџи Мустафе у Вароши*. Да је у свим случајевима ријеч о истој махали утврђено је на основу имена њених становника. Ова се махала не смије замјенити са друге три махале сличног имена: Хаџи Мустафе Скопљака, Кучук Хаџи Мустафе Скопљака и махалом Кучуџићкоглу Хаџи Мустафе јер се у пописима из 1572. и 1582. спомињу све четири као засебне махале.

Гдје се тачно налазила ова махала сада се не може утврдити. Ђебеџи Хаџи Мустафа је у својој махали подигао један мектеб, који се спомиње 1697. године.

У попису из 1560. уписан је *Дио махале Хаџи Мустафе Скопљака (Ускуби)*, у Вароши, а у попису из 1572. године *Махала Хаџи Мустафе Скопљака*. Под тим називом унесена је и у попис из 1582. године, са назнаком да се налази у Вароши; на основу имена уписаних лица, утврђено је да је у свим случајевима ријеч о истој махали. Касније се не спомиње и не може се ближе убицирати.

Године 1560. унесена је у попис и махала *Бајезид-башина месџида* са 12 кућа, међу којима је на првом мјесту уписан сам Бајезид-баша. Премда је имала свој месџид у њој није означен ни имам ни мујезин. Ова махала се касније не спомиње, па претпостављам да је промјенила назив и да је идентична с неком од оних махала које се први пут јављају 1572. године.

У званичном попису муслиманских махала у Београду из 1560. године регистрована је и *Нова махала Бајрам-бегова месџида у Вароши*. Како је познато, ова се махала налазила испод данашњег Народног позоришта, то значи да се београдска Варош до тог времена проширила са Дорђола на Цариградски друм. Овај Бајрам-бег је шездесетих и седамдесетих година XVI стољећа био више пута санџакбег смедеревског санџака. Он је на тај положај дошао први пут крајем јануара 1557. године (964) и одмах приступио изградњи својих задужбина у Београду, чиме је стекао особите заслуге за његов културни и привредни развој. У ово вријеме пада и изградња његове џамије у Београду. Он је остао на положају смедеревског санџакбега до 1560. године, када је премјештен у Срем, али је и даље наставио са изградњом својих задужбина у Београду. Он по други пут управља смедеревским санџаком 1564. а трећи пут од 1566. до 1568. године. Он је у Београду подигао величанствену џамију под куполом, имарет, медресу и турбе, око којих се формирала његова махала. Затим, велики број дућана око којих се формирала *Бајрам-бегова чаршија*. Његова медреса је у доба Евлије (1660) уживала велики углед, док је имарет тада био затворен. Умро је у Београду 1568. године и сахрањен у посебном маузолеју код своје џамије. Ово турбе је у 19. стољењу служило за потребе позоришта.

Његовим задужбинама почела је друга значајнија етапа у развоју Београда под турском владавином.

Бајрам-бегове задужбине су више пута тешко страдале нарочито у Бечком рату као и за аустријске окупације, али су сваки пут поново обнављане, тако да су се џамија и турбе одржали све до деведесетих година прошлог стољећа.

На основу изложеног, у Београду је до 1560. године основано шеснаест муслиманских махала, са четири џамије и четрнаест месџида, у којима је тада уписано 385 кућа и 10 неожењених. Узимајући да је у свакој кући било просјечно по пет чланова породице, произишло би да је у свим тим махалама било до 2.000 становника.

У попису из 1560. године наведено је једанаест хришћанских махала, међу којима се од старих махала спомиње стара Попова махала, али под именом Махала Трг. Ту зачудо нема ни оних махала код Царских анбара, које се поново спомињу тек у пописима из 1572. и 1582. године. Све те махале налазиле су се у *Вароши*, у коју је тада спадала и *Махала Врачар*. Четири махале називале су се по локалитетима, установама или по занимању њихових становника: Махала Трг, махала Црква, махала Врачар и Табачка махала, а све остале по именима махалских старјешина. Зато је могуће идентификовати односно ближе убицирати само оне које су се називале по локалитетима, установама или по занимању њихових становника. То су:

Махала Трг (Dzay-i Pazar) идентична је са старом *Поповом махалом* на старом Тргу, на коме су у ово вријеме и нешто касније, поред ове српске, постојале и три муслиманске махале: Ферхад-ћехаје, Хасан-агина и Хаџи Велијина. Она је 1560. године имала једанаест кућа и једног неожењеног; 1572. године, 24 куће и 3 удовице, а 1582. године 35 кућа.

Оно што знамо о судбини и историји београдских цркава не даје могућности да одредимо тачно гдје се налазила друга хришћанска махала у Београду овог времена, која је записана као *Махала Црква* (Kilisa), други назив [*Махала*] *Дабижива, сина Петкова*. Године 1560, када се први пут спомиње, имала је само 5 кућа, а међу њима и кућу споменутог Дабижива, сина Петкова и кућу кројача Јована, сина Петрова. Касније се не спомиње. У првој половини 17. стољећа постојала је у Београду српска *Махала Средња црква*, али се сада не може утврдити гдје се налазила нити да ли има неке везе са овом *Махалом Црква*. Њен назив упућује на закључак да су тада у Београду постојале бар још двије цркве.

Трећа хришћанска махала у Вароши, која се може ближе убицирати, звала се *Табачка махала*. Њен назив упућује на закључак да се налазила источно од махале Мехмед-паше Јахјапашића на Дорђолу, ближе Дунаву, на коме су се налазиле ступе за штављење коже, чиме су се бавили табаци по којима се називала ова махала. Године 1560, када се први пут спомиње, ова махала имала је 12 кућа, једног неожењеног и једног сина мартолоса Милића. Један становник је био досељеник из села Милошевца код Смедерева, а један је живио на баштини. Само, док се у махали Мехмед-

-паше Јахјапашаића наводи тринаест табачка, овдје се у Табачкој, хришћанској махали, не спомиње ниједан. Други пут се спомиње 1572. године, када је имала 40 кућа. Године 1582. није пописана као засебна махала него се спомиње само узгред у једној напомени у којој се каже да је из ове Табачке и *Врачарске махале* образована хришћанска *Нова махала*, у којој су тада уписане 32 куће.

Од 17. стољећа постојала је у Београду муслиманска Табачка махала, која се спомиње од 1660. до 1814. године. Године 1660. имала је џамију, коју је 1739. године обновила држава.

Врачар и *Врачарско поље* спомињу се у турским изворима први пут 1492. године, у познатом турском плану Београда који је дао израдити тадањи смедеревски санџакбег Сулејман-паша у циљу освајања Београда. Зато је погрешно што се тај план ставља у раније или касније вријеме, као што је до сада био редован случај. Од почетка турске власти Врачар се често спомиње у вези са посједима које су тамо имали Београђани, а од 1560. године јавља се и хришћанска *Махала Врачар у Вароши* што значи да је већ тада и Врачар спадао у београдску Варош. Судећи по називу ове махале, може се закључити да се тада предио *Врачар* простирао ближе граду, све до данашњег Трга Маркса-Енгелса и до *Теразија*. Махала *Врачар* је 1560. године имала 17 кућа и четири досељеника из Милошевца. У њој је тада становао и пекар Живко, син Јованов. Године 1572. имала је 49, а 1582. само 14 кућа. Касније се не спомиње, вјероватно, зато што су и у том крају преовладали муслимани, јер је на Теразијама, прије 1582. основана Ибрахим-бегова, а јужно од ње Абдулџебаровна махала. Крајем 17. вијека, основана је и Ејнеханбегова махала на Врачару.

Интересантно је да у попису из 1560. године није уписано старо српско насеље код Царских амбара на Сави, која је основана прије 1536. године. Одговор на то и једно друго важно питање пружа, можда, текст којим је ово насеље уписано у попису из 1572. године. Тај текст гласи: *Махала Царски амбари, издвојена из Велике махале у Доњем граду. Велика махала* је био народни назив за *Цареву махалу* у Доњем граду. Тај назив ове махале настао је по народном називу Цареве џамије у Доњем граду коју је народ популарно називао Великом џамијом. Назив Велика џамија спомиње се први пут у попису из 1560. године, а настао је од ранијег народног назива саборне цркве Вазнесенија у Доњем граду, коју је народ

називао Великом црквом, која је 1521. године претворена у џамију. Како је овдје ријеч о Царским амбарима на Сави под тврђавом, то значи да се *Царева махала* простирала на сјеверозападној страни Доњег града, гдје су били Царски амбари или су хришћани који су чували те амбаре становали у оном дијелу Доњег града у коме се налазила Царева, Велика џамија, односно средњовјековна српска Велика црква, која је претворена у џамију и центар истоимене махале.

У махали код Царских амбара подигао је будимски беглербег Тујгун-паша (1553—1556) један каравансарај, 1550 године. Можда је он раније био смедеревски санџакбег.

Осталих седам хришћанских махала које су постојале 1560. године у Вароши називале су се по личним именима њихових становника, па се зато не могу убицирати. Изузимајући велику *Махалу Кара-Јована, сина Радоње*, оне се касније и не спомињу. Зато смо присиљени да се задовољимо само тиме да их наведемо онако како су записане у попису из 1560. године. То су *Махала Милоша, сина Степана, Махала Раткића, Махала Живка, сина Ђурице у Вароши, Махала Николе, сина Рајина, Махала Вукашина, сина Димитрија, Махала Радосава сина Радоја, Махала Кара Јована, сина Радоње*. Док осталим касније нема спомена, ова последња спомиње се под истим називом све до средине 17. стољећа.

Цигани су 1560. године били концентрисани у своје двије махале на Сави у којима је тада било 55, а 1572. године 192 куће. Евлија спомиње 1660. године три циганске махале на Сави, док се крајем 17. стољећа спомиње само једна *Циганска махала на Сави*.

У Вароши је 1560. године уписан и џемат од седам *Јевреја*, који су 1572. имали 20 кућа, али се не зна гдје су се те куће налазиле. Дубровчани, Јермени и Грци се не спомињу.

До 1560. године основане су и у Доњем граду још три муслиманске махале: *Махала Хаџи Вели* изван, а *Хасанагина* и *Махала Скала* унутар утврђења *Болме Хисар*.

Гдје се тачно налазила *Махала Хаџи Вели* у Доњем граду сада се не зна; 1560. године имала је само шест кућа и два нежењена. Дванаест година касније имала је 34, а 1582. године 17 кућа. Спомиње се још 1660. године, па све до пред крај 17. стољећа.

Друга махала у тврђави *Болме Хисар* записана је 1560. године под називом *Махала Хаџи Хасана у тврђави Болме*, а у

пописима из 1572. и 1582. под називом *Махала Хасан-агина месцида у тврђави Болме*. Године 1560. имала је само једанаест, 1572. године 49, а 1582. године 33 куће.

Хасан-агин месцид Евлија назива *Месцид Болме Хисар*. Спомиње се и касније до краја 17. стољећа. Тај Хаџи Хасан односно Хасан-ага био је 1560. године диздар утврђења Болме.

Трећа махала у тврђави Болме називала се *Махала Скала (Iskala)*. Питање смјештаја ове махале, а нарочито питање њеног назива спада у тежа питања топографије Београда у XVI стољећу. Истина у попису из 1560. године, када се први пут спомиње, пише да се ова махала налази у тврђави, а у пописима из 1572. и 1582. године пише да се налази у тврђави *Болме у Доњем граду*, али се још увијек не зна тачно да ли је овдје назив *Скала* (итал. *Scala*) употријебљен у значењу пристаниште, скела или у значењу скале, степенице. Али, пошто у пописима из 1572. и 1582. године јасно пише да се ова махала налази у Болме Хисару, то питање њене локације у западном Цвингеру не подлијеже никаквој сумњи.

У пописима београдских махала из 16. стољећа не спомиње се никакав месцид нити џамија у овој махали. Међутим, док званични турски пописи из 16. стољећа наводе само једну царску џамију, дотле се у једном платном списку службеника београдских џамија, које је плаћала држава и који је настао око 1630. године, наводи и *Царева џамија на београдској скели, пристаништу (Iskele)*.

Евлија опет наводи у Доњем граду двије џамије и један месцид као задужбине султана Сулејмана. Међутим, из наведеног платног списка службеника београдских џамија који су примали плате из прихода мукате београдске скеле види се да су у Београду око 1040/1630. године, када је тај списак настао, постојале: Велика џамија (тј. стара Царева џамија у Доњем граду), Царева џамија на београдској скели, Царева џамија у Горњем граду и Царев месцид у Горњој кули.

Према томе, тврдња Евлије Челебије тачна је, само што он умјесто Сулејмановог месцида у Горњој кули наводи његов месцид у Доњем граду.

Године 1560. махала Скала имала је једанаест, 1572. године само три, а године 1582. тринаест кућа. Касније се не спомиње.

Мора да је најкасније шездесетих година 16. стољећа допуштено цивилном муслиманском становништву да се насељава

и у Горњем граду, јер је у њему средином тога стољећа отворена *Царева џамија*, око које је прије 1560. године образована *Махала Царева џамија у Горњем граду*, која је споменуте године, када се први пут спомиње, имала 22 куће. У тој махали становали су тада, између осталих, Хизир-ага, син Јусуфов, диздар Горњег града, и Хусејин-хоџа, први калифа Несуховог мектеба. Двадесет година касније ова је махала имала 17, а 1582. године 31 кућу. Царева џамија у Горњем граду налазила се у западном дијелу Горњег града јер се испред њеног минарета — које се, по правилу, налазило на западној страни џамије и с десне стране порте, налазила цитадела, а у њеном рову, испред тога минарета — налазила Везирова чесма, која постоји и данас.

Нешто касније рестаурирана је и Деспотова цитадела, а вјероватно и замак у Горњем граду који су раније, вјероватно, 1521. године, били оштећени, јер је Пигафета 1567. године, био свједок њене обнове.

У Горњем граду било је 1660. године свега двије стотине кућа.

Изузимајући задужбине Мехмед-паше Соколовића, које су основане нешто касније, Београд је средином 16. стољећа добио најмонументалније грађевине турског доба.

Тада је у Београду било шеснаест месцида и џамија, од тога четири џамије под куполом: султана Сулејмана у Доњем и Горњем граду, Мехмед-паше Јахјапашећа на Дорћолу и Бајрам-бегова код Народног позоришта. Тада су постојале двије велике медресе: Мехмед-паше Јахјапашећа на Дорћолу и Бајрамбегова, код његове џамије, три имарета: Пири Мехмед-паше, Мехмед-паше Јахјапашећа и Бајрам-бега; пет хамама: Пири Мехмед-паше, два султана Сулејмана: један у Доњем граду, а други у Вароши на Дунаву; Мехмед-паше Јахјапашећа и Бајрам-бегов у Вароши; четири каравансараја: Пири Мехмед-паше, султана Сулејмана у Доњем граду, Мехмед-паше Јахјапашећа на Дорћолу и Тујгун-паше код Царских амбара на Сави; затим више ханова, текија, мектеба, шадрвана, себиља и јавних чесама.

У седмом деценију XVI стољећа (1560—1570) основано је у Београду још шест муслиманских махала, и то: Хаџи Суџа'а Кучук Хаџи Мустафе Скопљака, Шамлу-хоџе, Баба-Махмуда, Дезеадеа и Кучуџукоглу Хаџи Мустафе, па се тако број њихових махала повећао са 16 на 22, али су само двије основане на новом простору, док су остале четири израсле из старијих махала.

Тако је из старе Зејнуддин-агине махале израсла *Махала месцида Хаџи Суџа'а у Вароши*; из старе махале Мехмед-паше Јахјапашића на Дорћолу израсла је *Махала Кучук Хаџи Мустафе Скопљака*. У попису из 1560. године, њен оснивач, Хаџи Мустафа Ускупи (а не Улгуни) пописан је као становник махале џамије Мехмед-паше Јахјапашића, а тако и Баба Махмуд Аџем. Из Махале Хаџи Мустафе Скопљака у Вароши израсла је *Махала Шамлу-хоџе*, док је *Махала Деде-заде* издвојена из Баба Махмудове махале.

Све ове махале спомињу се први пут 1572. године, али су бар неке знатно старије. То посебно вриједи за *Махалу Баба Махмудова месцида*, јер је већ тада из ње била издвојена посебна *Махала месцида Дедезадеа*.

Како се Зејнуддин-агина махала налазила у близини Имарет-џамије на Дорћолу, то значи да се и *Махала месцида Хаџи Суџа у Вароши*, која је из ње израсла, налазила у истом дијелу Вароши Хаџи Суџа'ов месцид је, мислим, идентичан са оним месцидом кога спомиње Евлија под називом Хаџи Суџахов месцид.

Како је *Махала Кучук Хаџи Мустафе Скопљака* образована издвајањем извјесног броја кућа из старе махале Мехмед-паше Јахјапашића на Дорћолу, јасно је да се и она налазила одмах до Мехмед-пашине махале. Мора да је основана знатно прије 1572. године, јер је тада имала 45 кућа. Будући да се не зна у коме се дијелу Вароши налазила *Махала Хаџи Мустафе Скопљака*, то није могуће ближе локализовати ни ову *Махалу Шамлу-хоџе* која је из ње израсла.

Не зна се, исто тако, гдје се налазила *Махала Баба Махмуда у Вароши*, па зато није могуће ближе локализовати, ни *Махалу месцида Дедезадеа*, која је из ње израсла. Баба Махмудова махала спомиње се све до пред крај 17. стољећа. Судећи по његовој титули, Баба-Махмуд је био старјешина неке текије у Београду, која је можда била центар његове махале; поготову кад се у њој не спомиње месцид, али је имала и имама и муџезина.

Мора да је и Дедезаде, оснивач месцида у истоименој махали, која је израсла из Баба Махмудове махале, био тјесно повезан са неким дервишким редом, вјероватно мевлевијским. Његово презиме Дедезаде казује да је његов отац или дјед био шејх неког дервишког реда, вјероватно мевлевијског, па је зато имао почасну титулу *деде*, по којој се његов син или унук прозвао *Дедезаде* (Дедић). Тај или неки други деде имао је један посјед по коме је настао назив

Деде Бајури, Дедино Брдо, који се помиње 1580. године. Одатле је настао назив *Дедиње*. Неки Омер Дедезаде пописан је, 1560. године, као настојник, каим, Јахјапашићевог вакуфа. Дедезадеов месцид спомиње и Евлија 1660. године (у издању погрешно *Dur*-или *Durrizade*).

Неки Вехид син Деде Кејван-хоџе држао је 1580. године једну алију (*zemin-i haliye*) на Врачару на основу тапунаме и хуџета београдског кадије. Тај посјед спадао је у хас смедеревског санџакбега.

Нове махале које се први пут спомињу 1572, а које нису израсле из неке старије махале биле су *Махала Баба Махмуда* и *Махала Кучуџукоглу Хаџи Мустафе*, која је тада имала свој месцид и бројала пет, а 1582. године седамнаест кућа. Њихово оснивање значило је проширење насеља, али се не зна у коме правцу јер се не може утврдити гдје су се простирале.

На почетку осмог деценија XVI стољећа, кад је Турско царство улазило у зенит свога успона, снаге и богатства, Београд још није био доживио ни прву половину првог стољећа турске владавине.

Премда је, налазећи се у дубокој и сигурној позадини, стално напредовао, он је још увијек био далеко од свог пуног развоја, процвата и богатства. Пред њима је зато, стајало још више од једног стољећа.

Даљи развитак Београда, од 1570. до 1580. године, огледа се у територијалном ширењу насеља, а нарочито у изградњи неколико монументалних привредних, сакралних и стамбених објеката у дунавском предграђу и по београдској греди, на којој се изграђивала *Бајрам-бегова чаршија* и на којој је тада подигнута Ибрахим-бегова џамија, која је према свједочанству очевидаца представљала најљепшу џамију у Београду. Тада су у дунавском подграђу подигнути каравансарај и безистан Мехмед-паше Соколовића, који су представљали највећа здања у турском Београду, Затим, сарај његовог сина Хасан-паше, који је представљао највећи и најлепши стамбени објекат у Београду. Истовремено се, изградњом нових стамбених четврти, стално попуњавала постојећа градска територија.

Како се Бајрам-бегова чаршија протезала с обе стране великог гробља на београдској греди, све до савске падине, то значи да је у то доба и београдска греда била бар дјелимично насељена. Да би се добио бар опћенит појам о опсегу ове чаршије, може се указати да је у ту чаршију спадала и *Махала Хабил-ефендије*, која се налазила близу данашњег Народног позоришта, и

Махала Хаџи Пирије, која се налазила код данашње кафане „Пролеће“.

Шта је Мехмед-паша Соколовић урадио на изградњи Београда још није тачно утврђено. Колико се сада зна, он је овдје подигао каравансарај, безистан, хан и хамам — дакле све лукративне објекте — затим, себиљ и двије чесме. Мислим да је основао још неке хуманитарно-социјалне или вјерско-просвјетне објекте за које су у ствари, били везани приходи неколико села у Левачкој нахији која су припадала његовом вакуфу: Доњи Поточац, Бачина, Обреж, Катун, Варварин и Бајин Дол. То су још увијек једини архивски подаци који би се могли односити на његове задужбине и вакуфе у Београду. Сачувани су преписи неких његових вакуфнама и спискови његових вакуфа, којих је било готово у свим дијеловима пространог царства, али се у њима, што се наших крајева тиче, спомињу само његови вакуфи у Бечкерек (данас Зрењанин). Забиљежени су, истина, и натписи са његових чесама и караван-сараја, али само дјелимично.

Због тога данас нису познате све задужбине Мехмед-паше Соколовића у Београду, а и за оне о којима нешто знамо имамо то захвалити путописцима. Тако, захваљујући неким западним (Пигафети, Герлаху и др.) може се закључити доста прецизно да су његов каравансарај и безистан подигнути 1571/74. године, док о његовом хамаму, хану, себиљу и чесама знамо само оно што је забиљежио Евлија Челебија. Према његовим наводима, Мехмед-паша је у Београду подигао један хамам и један хан који се звао Нови (Yeni); затим хамам и себиљ у Великој чаршији и двије чесме: једну у рову цитаделе 987/1578, а другу „у махалама шехера“, коју је обновио 984/1576. године.

Само је издавач Евлијине податке о Соколовићевим чесама тако унаказио да је натпис са двију чесама приписао чесми у Горњем граду и уз њен натпис дао сасвим погрешан датум који се не налази у сачуваним преписима његова Путописа.

Основе својим задужбинама у Београду Соколовић је ударио, вјероватно, 1566. године, када је на повратку са Сигета посљедњи пут боравио у овом граду. Пигафета пише да је Соколовић „да би направио безистан, каравансарај и друге грађевине, сравнио са земљом три цркве рашких хришћана и јеврејску синагогу“. Иако се ово казивање потпуно подудара са временом познате истраге цркава и манастира Селима II 1566/67. године, ми га, што се тиче Бео-

града и Мехмед-паше Соколовића, за сада само региструјемо.

Можда почетак изградње ових објеката, која је, према свједочанствима извјесних путописаца, била започета 1572. године, треба повезати са доласком Мехмед-пашина сина Хасан-паше са положаја темишварског Беглербега на дужност смедеревског санџакбега 1571. године.

Ове грађевине довршене су и отворене прије јула 1578. године, када се Герлах враћао из Цариграда. Он је био одушевљен њиховом љепотом и поново их описао. Соколовићев каравансарај, безистан, себиљ, а вјероватно и хамама и хан, налазили су се у *Великој чаршији*, „на оном малом простору данашњег Дорћола који обухватају и покривају улице: Цара Душана, Тадеуша Кошћушког, Високог Стефана и Браће Барух“. Ове грађевине представљале су засебну јединствену урбану цјелину.

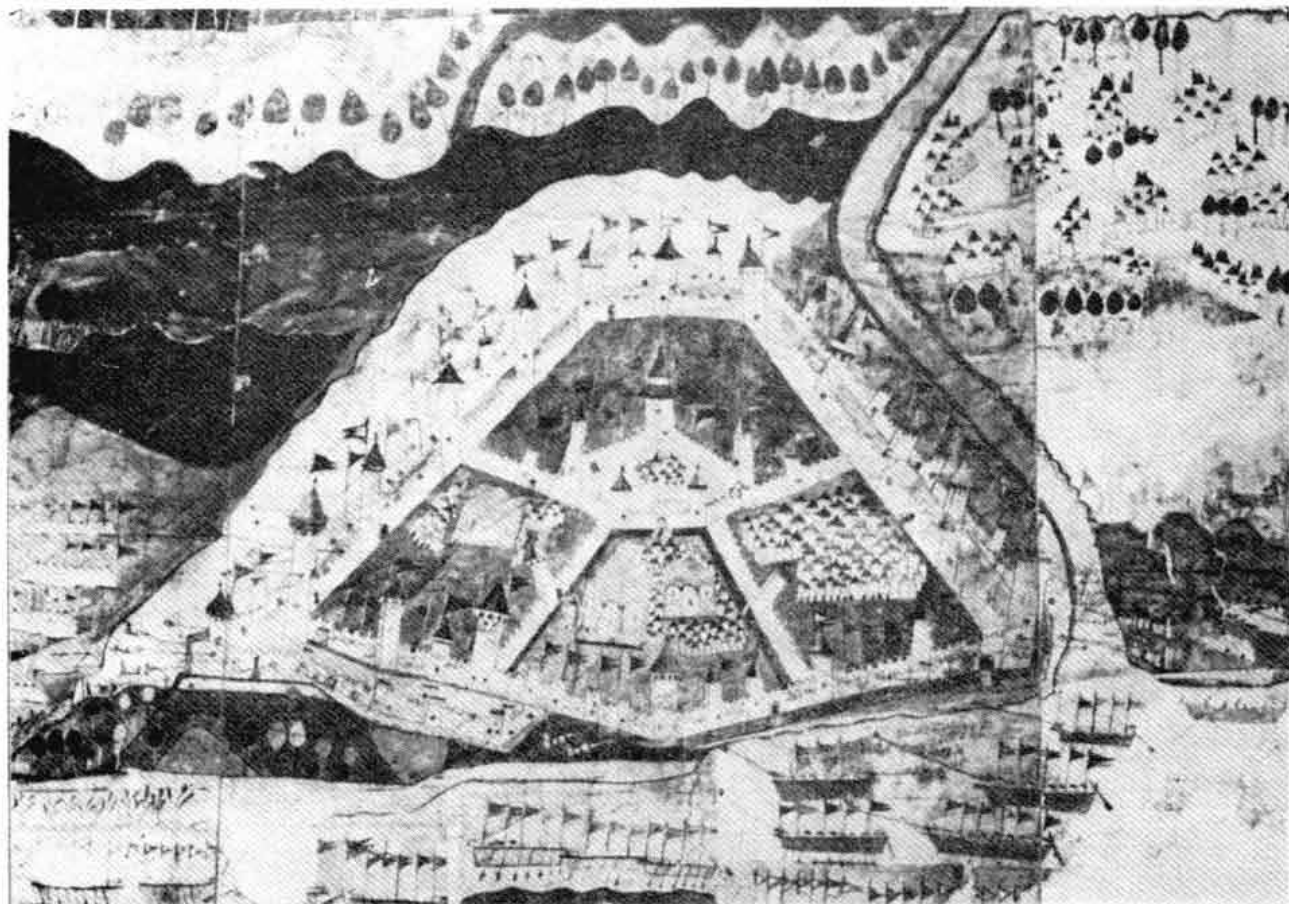
У Великој чаршији налазио се, вјероватно, и Соколовићев хамам, који спомиње само Евлија и каже још да се звао Нови хамам (Yeni hamam).

У ово доба подигао је Хасан-паша Соколовић познати Везиров сарај „на крају Вароши“, који се налазио стотињак метара сјеверно од данашњег Народног позоришта.

Тада је основано још пет муслиманских махала од којих су у попису из 1582. године уписане четири, и то: *Махала месцида Хаџи Велије на Тргу*, *Абдулцебар-агина*, *Ибрахим-бегова* и *Хаџи Јакубова*. Тада је основана и махала *Шехитлук*, која се, зачудо, не спомиње у томе попису. Тако се до краја осмог деценија 16. стољећа број муслиманских махала повећао од 22 на 26 или 27, али је само посљедња, Хаџи Јакубова, настала неовисно од ранијих махала, представљала потпуно нову махалу и значила значајније територијално проширење насеља, док су остале три израсле из старијих махала. Тако је махала Хаџи Велије израсла из Хасан-агине махале на Тргу, па се, према томе, и она налазила у близини старог Трга. Абдулцебар-агина махала израсла је из махале Хаџи Мустафе Скопљака, али, како се не зна у коме се дијелу Вароши налазила Скопљакова махала, то није могуће ближе убицирати ни Абдулцебар-агину махалу. Абдулцебар-ага је 1582. године био заим, који је, поред свога зијамета, тада држао у закупу једну ливаду на Врачару, која је спадала у санџакбегов хас. Евлија га зове Абдулцебар-ефендијом, а његов месцид џамијом.

Како је *Махала Ибрахим-бегова месцида* израсла из Бајрам-бегове махале, која се

Турски план Београда, крај XV века

Plen turc de Belgrade, fin du XVIème siècle

простирала око данашњег Народног позоришта, значи да се Ибрахим-бегова махала морала протезати даље на запад и да јој је центар могао бити нешто југозападно од Трга Републике, наводно ондје, гдје је данас хотел Москва. Она је, по мишљењу неких западних путописаца, представљала најлепши споменик османске архитектуре у Београду. Али, ко је био Ибрахим-бег, оснивач те џамије, сада је тешко казати. Наиме, у Београду је осим ове Ибрахим-бегове постојала и *Махала* и *џамија Ибрахим-челебије*, које спомиње Евлија. Он наводи и *махалу* неког другог *челебије* који је, можда, идентичан са његовим Ибрахим-челебијом Крушевљанином, чији сарај истиче; затим посебно спомиње *џамију* неког Хаџи Ибрахима, а не спомиње ни махалу ни џамију овог Ибрахим-бега. Сада се о овим замршеним питањима може казати само то да Ибрахим-бег, оснивач џамије у махали која је израсла из Бајрам-бегове махале, није идентичан са Ибрахим-челебијом, оснивачем махале и џамије које спомиње Евлија, јер се, према документима с краја 17. стољећа, џамија Ибрахим-челебије налазила близу

Мусале, која се налазила одмах на излазу са Калемегдана у Узун Миркову односно Кнез Михаилову улицу, дакле, сасвим далеко од Бајрам-бегове махале, из које је израсла Ибрахим-бегова махала.

Пред крај 17. стољећа спомиње се у Београду *џамија покојног Ибрахим-бега, сина Скендер-бегова*, па је вјероватно ту ријеч о овој личности и његовој задужбини.

Године 1582. спомиње се неки Ибрахим Челеби као закупник једног винограда од два дунума у мјесту *Деде Бајири*, данас Дедиње, које је спадало у хас смедеревског санџакбега. Ибрахим Челеби плаћао је за тај виноград на име закупа одсјеком 8 акчи годишње. Он је исте године држао у закупу ливаде Велије Џиндије, Ахмед-челебије, сина Бали-челебије и неког Мезида — све у *Мокром Лугу* — које су такођер спадале у хас смедеревских санџакбега, па их је Ибрахим-челебија држао на основу тапија санџакбега Ферудин-бега и Мустафа-бега и хуџета београдског кадије, и плаћао за те ливаде умјесто ушура (*bedel-i uşur*) одсјеком годишње 100 акчи.

Махала Хаџи Јакубова месџида имала је 1582. године, када се први пут спомиње, само 9 кућа. Спомиње се и касније, али се сада не зна гдје се налазила.

Врло је чудно да се у попису из 1582. године не спомиње махала оне џамије коју је 982. (1574/75) године подигао неки трговац *Меџуди* (како је у рукопису Сеџахатнаме Евлије Челебије, а не Мухјудин, како пише у Икдамовом издању и свим преводима). Ту џамију спомиње само Евлија, и то под називом *Шехитлук*, и доноси њен натпис који је записао неки Зејни (исто пјесничко име као и у натпису на џамији Мехмед-паше Јахјапашиха), из кога се види да је подигнута наведене године.

Кад набраја муслиманске махале у Београду, Евлија спомиње и Махалу *Средишње гробље* (*Orta mezarlik*). Кад набраја београдске џамије, он набраја и џамију *Шехитлук*, а не наводи истоимену махалу, као што не наводи ни џамију *Средишње гробље*. Кад набраја муслиманска гробља у Београду Евлија спомиње једно гробље под називом *Средишње ограђено гробље* (*Orta sebbane*) које је, мислим, идентично са споменути *Средишњим гробљем* по коме се називала истоимена махала. Друго гробље спомиње под називом *Доњи Шехитлук* (*Aşagi şehidlik*) и каже да у томе *мешхеду* почивају сви муслимански ратници који су погинули у доба Мехмеда II и Сулејмана I, и да је било ограђено. Кад набраја ханове у Београду Евлија спомиње и хан *Шехитлук*, али све то није довољно да утврдимо у којој се махали налазила џамија *Шехитлук*.

Осим великог броја мањих гробља која су се налазила покрај свих џамија и месџида, у Београду је постојало и једно велико муслиманско гробље које се простирало београдском гредом, од данашњег Студентског трга до Трга Републике и то би могло бити Евлијино *Средишње гробље*. А како је постојала и *Махала Средишње гробље*, било би логично да она има своју џамију. Како се ова не спомиње, било би логично да џамију *Шехитлук* вежемо за ту махалу. Поготову кад Евлија не спомиње ни махалу ни џамију *Доњи Шехитлук*. Ту, међутим, смета присуство џамије *Намазгјах*, која је била код тог великог гробља, јер су и то гробље и *Намазгјах* — Мусала, одлично приказани на свим бољим старим плановима Београда. То гробље протезало се од Мусале на запад до данашњег Трга Републике. Зато, мислим, да се џамија *Шехитлук* није налазила код тога гробља. Поготово кад се у близини Мусале нала-

зила џамија и махала *Ибрахим-челебије*, које спомиње Евлија.

Тиме се исцрпљују расположиви подаци о муслиманским махалама у Београду које пружају познати катастарски пописи. На основу тих података произилази да је у Београду до 1582. године основано свега око 26 муслиманских махала са исто толико џамија и месџида, не рачунајући ту махалу *Шехитлук-џамије*, која се у тим пописима крије под неким другим називом, ни онај месџид султана Сулејмана у цитадели, који није био центар махале. У свим тим махалама уписано је 1582. године 597 или 550 кућа, дакле 109 кућа мање него 1572. године.

Срби су 1582. године имали исти број махала као и десет година раније, само тада није више било српске *Табачке махале* у Вароши, али се умјесто ње јавља српска *Нова махала*, која је образована издвајањем извјесног дијела кућа из *Врачарске* и *Табачке махале*. Вјероватно више због тога, а мање због куге, која је харала Београдом 1597. године, сада је у *Врачарској махали* било само 14 кућа напуштајући 49, колико је имала 1572. године. *Табачка махала* је 1572. године имала 40 кућа, док су у *Новој махали* 1582. уписане свега 32 куће.

Нова махала спомиње се и касније све до средине 17. стољећа. Од 1037/1626. до 1152/1640. године имала је по 45 харачких кућа. Године 1037/1626. двадесет кућа те махале било се разбјегло, да би избјегле плаћање харача, али су се касније опет повратиле.

У *Вароши* су 1582. године уписана 22 *Јеврејина* и 120 *Цигана*, који су били подијељени у два џемата: џемат *Цигана муслимана*, који је бројио 100 људи и џемат *Цигана хришћана*, који су бројили 22 човјека.

Објашњење наведеног смањења становништва у Београду омогућују нам подаци о страшном харању куге у њему у јесен 1579. године. Када се упореде статистике муслиманског становништва из 1572. и 1582. године види се да је тада куга поморила најмање трећину муслиманског становништва у Београду. На тај начин може се утврдити да су највише страдале махале у *Доњем граду*. Тако је у *Великој махали*, која је 1572. године имала 16 кућа, три године послје споменутог помора уписано само 5 кућа; *Махала Хаџи Велије* спала је са 34 на 17 кућа; *Махала Алаудина Тиревије* са 23 на 17, а *Хасан-агина махала* у *Болме Хисару* са 49 на 23 итд. Теже су страдале и неке махале у *Вароши*. Та-

ко је у Махали Кучук Хаџи Мустафе Скопљака број кућа спао са 45 на 35; у Махали Ферхад-џеџаје са 96 на 45; у махали Хасан-аге на Тргу са 31 на 22; у махали Мустафе Скопљака у Вароши са 17 на 10, а у Бајрам-беговој махали са 56 на 31 кућу.

Извјестан пораст броја кућа примјећен је, зачудо, само у махали Мехмед-паше Јахјапашаића, 53 напрама 58; у махали Скала у Болме Хисару, 3 напрама 13; у махали Ђебеџи Хаџи Мустафе у Вароши, 18:23; у Ахмед-агиној махали у Вароши, 35:41 и у Царевој махали у Горњем граду 17:31 кући.

Ова је несрећа, изгледа, нешто мање погодила српско становништво у Београду. Иако се број од 195 српских кућа и 27 удовица из 1572. године до 1582. године смањио само утолико што тада нема кућа удовица, да није било помора тај број би се свакако нормално повећао.

Чести и страшни помори од куге, од којих је, вјероватно, био најтежи овај из 1579. године као и многи пожари, некада катастрофални, ометали су развој Београда као и сваког другог прометног мјеста на Балкану.

Даље нема много података о урбаном развоју Београда све до 1660. године, када је овдје боравио познати турски путописац Евлија Челеби, који је дао најдетаљнији опис овога града. Он каже да је тада у Београду било шездесет махала, и то три махале Грка (Рум), „на обали Дунава“ и три махале Срба и Бугара. „У близини тих махала покрај тврђаве станују Јевреји“, „На обали Саве налазе се три циганске махале“. Постоји и једна јерменска махала, а франачке махале нема“ (!). Евлија затим поименично наводи 39 муслиманских махала и додаје да их има још, а да је наведене записао из судског сиџила.

У томе списку налазе се под истим или другим називима све махале које се наводе и у наведеним катастарским пописима и још читав низ махала које су настале после 1582, а прије 1660. године. Али, како се за највећи број тих махала не зна када су настале и гдје су се налазиле, то није могуће пратити даљи урбани развој Београда у свим појединостима. Ипак, сасвим је сигурно да се градска територија ни у ово доба није знатно проширила, него су и те и касније махале настале углавном попуњавањем ранијег градског територија.

Негдје средином деветог деценија 16. стољећа подигао је тадањи београдски на-

зор *Ејнехан-бег* своју џамију, око које се формирала истоимена махала. Ова џамија спомиње се под истим називом све до 1789. године, када се у једном документу каже да се Ејнехан-бегова џамија налази у пољу Врачару. Према томе, она је идентична са познатом Батал-џамијом на Врачару.

Ејнехан-бег, оснивач ове џамије, био је дуго година београдски назор и тако се обогатио да је 1588/90. године помоћу новца успио да буде именован санџакбегом Конавља. Премда је потрошио огромна средства у настојању да се дочепа стварне власти на тој територији, био је на крају изигран. Затим је узалуд покушавао да добије херцеговачки санџак и кад је остао без новца, понудио је босанском паши своје куће у Београду да му изради то именоване. На крају је 1592. године успио да добије чанадски санџак у Угарској, гдје је 1594. године умро.

У Ејнехан-беговој махали код његове џамије подигао је Ахмед-паша Ђуприлић једну чесму под кровом (*sukuf*) од 160² аршина и калдрисаним мулк шатларима од 450 аршина.

Тиме се исцрпљују расположиви подаци о урбаном развоју Београда у 16. стољећу.

Премда за то нема никаквих упоришта у изворима, мислим да су до краја 16. стољећа основане још неке београдске махале које се спомињу знатно касније као: *Чукур-чесма*, *Мехкема*, *Ат-пазар*, *Мусала*, *Тургут-бегова* и *Идриз-бегова*. Ако је махала Нови хан добила свој назив по хану Мехмед-паше Соколовића, онда је и она могла настати осамдесетих година 16. стољећа. Старије би могле бити још махале *Чукур-чесма* и *Мехкема*, која се називала по томе што је у њој било сједиште београдског суда. Док су се тако насеља у дунавском подграђу и даље збијала и ширила Цариградским друмом, мислим да више није могао бити занемарен ни развој насеља на београдској греди, поготову када је ту још седамдесетих година 16. стољећа основана Бајрам-бегова чаршија.

Полазећи од Горњег града београдском гредом, одмах иза рова у коме се налазило складиште топова (*топхана*), простирао се *Атпазар*, трг на коме су се продавали коњи и робље. Он је настао сигурно током 16. стољећа, када је Београд био највеће стовариште ратног плијена у Европској Турској. У југоисточном углу тога трга налазила се џамија која је била центар истоимене махале, коју спомиње Евлија. Та џамија види се јасно и на Гумповом плану. Она је вјероватно настала у 16. стољећу,

а идентична је, вјероватно, са неком од споменутих џамија које нисмо могли локализовати. Бар једна махала налазила се и на осталом простору каснијег Калемегдана.

На излазу са Калемегдана, између улица Кнеза Михајла и Узун Мирка, налазила се *Мусала* (Namazgâh), код које је прије 1660. године подигнута истоимена џамија и махала, које спомиње Евлија. Можда се и овдје крије нека од споменутих неубицираних џамија. Крајем 17. стољећа спомиње се само Мусала, која се види одлично на Гумповом плану.

У близини Мусале основао је неки Ибрахим-челебија своју џамију, око које се простирала истоимена махала, које спомиње Евлија 1660, јер се у једном документу с краја 17. стољећа каже да се Ибрахим-челебијина џамија налази близу *Мусале*.

У тој махали налазио се сарај неког *Везирзадеа*, који се спомиње у вакуфнама Ђуприлића, који је уз џамију код споменутог сараја подигао једну чесму са каменом калдрмом око ње.

Ко је овај Ибрахим-челеби сада се не зна. Можда је он идентичан са оним Ибрахим-челебијом који се спомиње 1582. године као посједник једног винограда на Дедињу и ливада у Малом Мокром Лугу. Ако би се ова претпоставка показала тачном, значило би да је и ово насеље настало још осамдесетих или деведесетих година 16. стољећа. Али је исто тако могуће да је овдје ријеч о Ибрахим-челебији, савременику Евлије, који истиче његов сарај у Београду.

Од осталих махала и џамија у Београду које спомиње Евлија мислим да су најстарије *Тургут-бегова* и *Идриз-бегова* и да су обе настале крајем 16. или почетком 17. стољећа.

Тургут-бегова махала и џамија налазила се на оном великом простору који данас чине улице Браће Југовића, Студентски Трг, Капетан Мишина, Симића и Змај Јовина, тј. на простору на коме се налази једно крило нове зграде Хемијског института. Џамија се налазила на средини тога простора, а око ње њена махала. То се закључује на основу чињенице да се у 18. стољећу на томе простору налазила *Кизлар-агина* џамија, а то је, у ствари, Тургут-бегова џамија, која је за вријеме аустријске окупације (1717—1739) била претворена у католичку, фрањевачку цркву, па ју је негдје око 1741. године обновио тадањи Кизлар-ага (или дарус-сеаде-ага) Бешир-ага, те се она по звању свога обно-

витеља прозвала Кизлар-агином џамијом. Тургут-бег, кога неки извори из 17. стољећа зову Тургут-пашом, био је вјероватно смедеревски санџакбег негдје крајем 16. или почетком 17. стољећа. Ако би претпоставка, да је Тургут-бегова џамија подигнута крајем 16. или почетком 17. стољећа била тачна, значило би да је у то доба и овај крај био насељен.

Из истог времена потиче, мислим, и *Идриз-бегова махала и џамија*, јер претпостављам да је и он у то доба био смедеревски санџакбег, али се не зна гдје су се налазиле.

Почетком 17. стољећа насељавао се гушће простор у Бајрам-беговој чаршији, која се простирала с обе стране гробља на београдској греди. У тој чаршији подигао је у првом или другом деценију 17. стољећа гласовити београдски мула *Хабил-ефендија* (1607—1612 и 1614—1622) своју џамију, која је постала средиште истоимене махале. Та џамија налазила се насупрот Везировог сараја, у коме су одсједали султани и велики везири за вријеме свога боравка у Београду. У њему је одсјео и Кара Мустафа-паша када се вратио са неуспјелог похода на Беч. Ту је и погубљен 25. децембра 1683. године. По Силахдару, његова глава послата је султану у Једрене, а обезглављено тијело сахрањено у харему ове Хабил-ефендијине џамије. Због тога што је у њеном харему сахрањен један велики везир повећана је плата неким службеницима ове џамије.

У међувремену од 1632. до 1643. године у Београду је дугогодишњи будимски беглербег везир Муса-паша, родом из Фоче, подигао „лијеп безистан“ с башчом унаоколо и један месџид који се спомиње 1660. и 1695. године, оба пута под називом *buk'a*, а налазио се „на старом путу који је водио од Старе капије“ Горњег града према кибли (југоистоку) и излазио на трг на Дорћолу.

Године 1060/60 (1650/52) основао је неки *Хаџи Алија* своју џамију, коју спомиње Евлија Челеби и доноси два њена натписа од двојице песника, Дари'ије и Гуфтије. Кад набраја београдске махале и џамије Евлија наводи између осталих махалу и џамију Факир Хаџи Алије, махалу и џамију Џин Али-аге и џамију овог Хаџи Алије. Тиме је већ искључена његова идентичност са прехтодном двојцом његових имењака. Зато његову џамију и њену махалу, коју Евлија не спомиње, треба тражити међу махалама које се крију под другим називима.

Негдје прије 1660. године основао је неки *Хаџи-Пири* своју џамију око које се прије те године образовала истоимена махала, јер Евлија спомиње и ту џамију и њену махалу, а не каже гдје се налазила. У једном документу с краја 17. стољећа пише да се џамија покојног Хаџи-Пирије налази у Бајрам-беговој чаршији. Према вакуфнама Ахмед-паше Ђиприлића, она се налазила „на друму који води са Саве“. Спомиње се и касније све до краја 17. стољећа, па и касније у попису смедеревског санџака из 1741. године, у коме пише да је Хаџи-Пиријину џамију те године обновио београдски дефтердар Ахмед-ефендија, по коме се она прозвала *Дефтердаровом џамијом*. Како се зна да се Дефтердарова џамија налазила код данашње кафане „Пролеће“ у улици Вука Караџића, западно од зграде Српске академије наука, у непосредној близини угла који чине та и улица Цара Лазара, то се на истом мјесту налазила и Хаџи-Пиријина џамија. Ту се налазила и њена махала.

У тој махали на споменутом друму подигао је Ахмед-паша Ђуприлић једну чесму са 300 а² калдрме око ње и теразију за воду. Можда је то била она чесма која се касније називала *Делијском чесмом*.

Негдје на „путу који је водио са Дунавске скеле“ у Варош подигнут је прије 1660. године *Капетанов месџид* који је био центар истоимене махале. У тој махали подигао је Ахмед-паша Ђуприлић једну чесму и око ње 180 а² калдрме и теразије за воду. *Капетанова махала* спомиње се све до краја 17. стољећа и није идентична ни са Агином махалом у Доњем граду нити са Ахмет-агином махалом нити са Гази Ахмед-агином. (Евлија спомиње неког Капетановића).

Негдје у јужном крају *Дуге чаршије* основао је неки *Капиџија* прије 1660. године своју џамију, око које се образовала истоимена махала, које спомиње Евлија. (У изд. махала изостављена). Дуга чаршија протезала се од те џамије до *Рибарске пијаци*. Уз ограду (харем) те џамије подигао је Ахмед-паша Ђуприлић једну чесму и око ње калдрму на простору од 400 а².

У Вароши „на путу који долази из Сарајева“ основао је неки *Коски-бег* прије 1660. године своју џамију, око које је настала истоимена махала, у којој је Ахмед-паша Ђуприлић подигао једну чесму и око ње калдрму на простору око 200 а² и теразију за воду. Ова се махала спомиње све до краја 17. стољећа.

Евлија спомиње 1660. године махалу и џамију *Факир Хаџи Алије*, док се крајем

18. стољећа спомиње *Фукара џамија* у Варат махали у београдској Вароши. Она је означена и на анонимном плану из 1789. (бр. 202) у чијој се Консигнацији каже да је то *Fukara ruinirte Moschee* и до ње Фукара махала (бр. 203). Означена је и на Брушовом плану у улици *Arme Gassen* (Фукара улица). Свакако је у свим случајевима ријеч о истој махали и џамији. Према томе, махала Факир Хаџи Али звала се у 18. стољећу Варат-махала, док се његова џамија тада звала Фукара-џамија. Ова џамија налазила се „негдје иза бившег Завода за израду војне одеће“. Њена мунара постојала је све до 1863/64 када је порушена у смислу Канличког споразума.

Евлија спомиње махалу и џамију *Тир-и бала*, како пише у рукопису, а не Турбе џамија, како је у Икдамовом издању, па су и оне настале прије 1660. године. Налазиле су се у Вароши и постојале су све до краја 18. стољећа, али се не могу ближе локализовати.

Евлија наводи 1660. још тринаест махала којима је он сачувао најстарији спомен, и то: 1. Чик-Салин са џамијом, 2. Ташлик (Каменица), 3. Чинили Хамам, 4. Челебијина, 5. Хаџи Садикова са џамијом, 6. Мустафе Чауша са џамијом, 7. Хаџи Незирова са џамијом, 8. Хаџи Салихова са џамијом, 9. Емир Хасан[-ага] са џамијом, 10. Хаџи Халилова са џамијом, 11. Оваџик (Пољице) са џамијом, 12. Џин Алијина махала са џамијом и 13. Табхане. Хаџи Садикова махала, махала Мустафе чауша, Хаџи Незирова махала и џамија, Хаџи Салихов џемет, Емир Хасанова махала, Хаџи Халилова махала и џамија, махала Пољице и Ђозум Хаџи Велијина махала спомињу се све до пред крај 17. стољећа (1097—1106), док остале спомиње само Евлија. Од тих махала зна се гдје су се налазиле махале: Чукур-чесма и Табхана, док се остале сада не могу ближе локализовати. Кад набраја београдске џамије, Евлија наводи још Кадри-пашину џамију, али не спомиње њену махалу.

Највећи допринос урбаном развоју Београда у другој половини 17. стољећа дао је Ахмед-паша Ђуприлић (1661—1676). Он је у Београду основао медресу за изучавање рецитовања Кур'ана, један велики хан и читав низ чесама и теразија за воду са калдрмом око њих. Ове задужбине подигнуте су после 1661. године, када је Ахмед-паша постао велики везир, а прије 1667. године, када је он умро, па је његово увакуфљење сљедеће године извршио његов брат Мустафа.

За одржавање својих задужбина Ђу-прилић је увакуфио: 1. једну кућу која се налазила покрај његовог хана и била омеђена с једне стране кућом (*menzil*) сујолџије, а са двије стране путем, 2. једну магазу и једанаест дућана с десне стране свог хана, 3. двије одаје у којима ће становати *ханџија* и *налбант*, 4. градилиште (*arsa*) наспрам капије хана дуго и широко 200 аршина и 5. двије баште (*bagče*), које су се налазиле код његове школе и то једна на источној страни школе дуга 130, а широка 20 аршина, са плодним и неплодним стаблима, а друга на западној страни школе, дуга 59, а широка 36 аршина.

Послије 1660. а прије 1699. основано је у Београду још десетак муслиманских махала које се спомињу крајем 17. стољећа, и то:

1. Махала Везиров хан; 2. Хаџи-Фетхуллахова махала са џамијом; 3. Махала Ебу Бекр-ефендије; 4. Сава-махала, у којој се налазио стари хамам; 5. Кара Мустафина; 7. Махала Сејјид Хасанова; Махала и џамија Гази Ахмед-аге; џамија Халаџа Хаџи Мустафе; Нова (*Yeni*) џамија и Кучук Хаџи Хусејинова џамија.

Крајем 17. стољећа основана је још каснија Бајракли и Турхан-бегова џамија, која можда не представља не нову него рестаурирану Ејнехан-бегову џамију. Године 1128/1716. спомињу се у Београду још два месцида: Хаџи Дураков и Хаџи Османов у Вароши, па можда су и они основани у 17. стољећу.

Једна џамија постојала је и на скели Борчи у Вароши на Дунаву, па је и она била пропала, те ју је послвије 1739. године обновио београдски дефтердар Омер.

Једна махала и џамија налазила се на простору између улице Деспота Ђурђа и Високог Стевана. По Никићу, а на основу Брушовог и турског плана (бр. 114), то је била Али-пашина џамија која је учртана у *Apotheker Gassen*; по тумачу Брушевом то је *Bagaragien Mehmed Mosch'e*, док је Али-пашина по томе тумачу она између Видинске, *Alte Post G.* Јаја *Bascha G.* и *Caffe G.* која је учртана и у Брушовом плану.

О хришћанским махалама постоје само подаци које пружају харачки дефтери. Према тим дефтерима у Београду су у првој половини 17. стољећа постојале ове српске махале: 1. Варош Белград, 2. Средишња црква (*Orta kilise*), 3. Кара Јованова, 4. Нова (*Cedid*) — махала, 5. Рибља пијаца (*Balik Pazari*), 6. Кучук дере (Мала ријека,

поток), Паркањ Брод и 7. Топчу коју, Топчијино село.

Од тих махала зна се поуздано да се *Рибља пијаца* налазила на Пристаништу.

Махала Варош Белград одговара, вјероватно, каснијој *Сава-махали*. Нова махала је, вјероватно, идентична са оном истоименом српском махалом која је осамдесетих година 16. стољећа образована од Табачке и Врачарске махале па је према томе била негдје у југоисточном дијелу градске периферије.

И Кара-Јованова махала је свакако идентична са старом истоименом махалом, али не знам гдје се налазила. Можда негдје близу луке код Царских амбара. Махала Средишња црква могла је бити тамо гдје је Патријаршија. Тешко је локализовати и махале Паркан-Брод и Кучукдере (можда Булбулдере), док је махала Топчу која је била у Топчидеру.

Овај број српских махала у Београду није се, мислим, ни касније смањило. Зато неће бити тачна тврдња Евлије да су у Београду 1660. године постојале само три српске махале. Још је мање тачна његова тврдња да према саопштењу повјереника за харач у шехеру има 21.000 харачких обвезника, јер је у свим наведеним српским махалама било само нешто преко три стотине харачких обвезника.

2.

Џамије су веће богомоље у којима су се обављале обавезне заједничке молитве петком и оба бајрама са *хутбом*, пригодном бесједом, у којој се редовно спомињало име владајућег султана, док су *месциди* редовно махалске богомоље у којима се нису обављале молитве чији саставни дио чине *хутбе*. Зато месциди нису имали никада *минбер*, (анвон) са кога се говориле *хутба*, а често ни *минарет*. Месциди без минарета називани су *бука*. Многи месциди су током времена претворени у џамије. За то је било потребно специјално одобрење султана. У Београду су постојале све три врсте муслиманских богомоља. Велик број београдских месцида претворен је током времена у џамије које су редовно биле центри муслиманских *џемата*, рејона, док су *месциди* били центри *махала*, најмањих територијално-административних јединица у муслиманским насељима.

О броју муслиманских богомоља, џамија и месцида, у Београду у XVI стољећу најисцрпније податке пружају турски ка-

тастарски пописи, а за XVII стољеће извјесни путописци, у првом реду Евлија Челеби, и појединачни архивски документи.

Овдје је учињен покушај да се на основу свих тих извора дâ што тачнији и што потпунији попис београдских џамија и месцида у XVI и XVII стољећу, и отклонено погрешне тврдње неких путописаца, нарочито Евлије Челебије, кога подржавају и неки савремени писци.

Најстарија џамија у Београду била је Велика џамија султана Сулејмана I у Доњем граду, преправљена од раније српске митрополијске цркве Успења Богородице која је 29. августа 1521. године, одмах после пада Београда, претворена у џамију. У њој је освајач Београда султан Сулејман I слиједећи дан клањао џуму, у петак 26. рамазана 927/30. августа 1521. године.

Касније је у Доњем граду основано још пет џамија и месцида, и то: Алије Тире (прије 1536), Хасан-аге у Болме Хисару (прије 1560), друга џамија султана Сулејмана (прије 1566), Хаџи Велије и Кучук Хаџи Велије (обе прије 1660).

У Горњем граду постојала је само џамија султана Сулејмана I (подигнута прије 1566) и један месцид у цитадели (основан прије 1566).

У Вароши су од 1521. до 1536. основана три месцида: Ферхад-паше (1523/24), Ахмед-аге Малкочија и Зејнуддин-аге (прије 1528) који су касније претворени у џамије.

Једна од ових џамија основана је 1521. године јер се зна да је те године црква која је припадала фрањевачком манастиру, који се налазио у дунавском подграђу београдске тврђаве, претворена у џамију. Турци су, наводно, манастир разорили, фрањевце протерали, а њихову цркву претворили у џамију. До 1560. године основано је у Београду још дванаест џамија и месцида, и то: Имарет џамија Мехмед-паше Јахјапашића у Доњој чаршији (1548), Ферхад-џеџаје на Тргу, око 1550, Хаџи Хасан-аге на Тргу, Хаџи Мустафе Чебеџије у Вароши, Бајезид-паше и Бајрам-бегова џамија.

Од 1560. до 1572. године основане су у београдској Вароши још ове џамије и месциди: Хаџи Суџа близу Зајнуддин-агине, Кучук Хаџи Мустафе Скопљака близу Имарет-џамије, Шамлу-хоџе, близу Х. Мустафе Скопљака, Баба-Махмуда, Дедезадеа и Кучуџиоџу Хаџи Мустафе. Од 1572. до 1580. године основане су још ове џамије и месциди: Хаџи Вели на Тргу, Меџудин-аге-Шехитлук (1574), Абдулџебар-аге, Ибрахим-бегова и Хаџи Јакуба. Касније су

настале Ејнехан-бегова-Батал-џамије (прије 1594), Тургут-бегова, Хабил-ефендије (прије 1620), бука (месцид) Муса-паше (прије 1643), Хаџи Пирије, (прије 1660) и Пертев-паше.

До краја XVI стољећа подигнуто је у Београду још неколико џамија о којима сада немамо ближих података, па су неке можда идентичне са већ поменутима које нису убициране: џамија на Атпазару (прије 1660); џамија на Мусали (прије 1660); џамија Ибрахим-челебије близу Мусале (прије 1660); џамија Битпазар (прије 1660); Капетанов месцид на путу који је водио са Дунавске скеле; Капиџиџина џамија (на јужном крају Дуге Чаршије), Коски-бегова на босанском друму.

Поред највећег броја већ наведених, Евлија спомиње (1660) још ове џамије: Хаџи Ибрахимову, Чик-Салин, Хаџи Садикову, Кадри-баше, Мустафе-чауша, Идрис-бегову, Хаџи Незирову, Хаџи Салихову, Емир Хасан-аге, Тир-и Бала, Хаџи Халилову, Табачку, Факир Хаџи Алије, Оваџик-Пољице, Џин Али-аге, и Хаџи Алије. Евлија набраја још ове месциде: Казикли, Дедезаде, Хаџи Хусејна, Кокулак Таш-месцид, Цанан-хатун, Сулејман-ханов у Доњем граду, Болме-хисар, Базар-баше, Кучук Базар-баше, Кестанеџи и Хаџи Сеџаов.

Својом монументалношћу истицала се и џамија султана Сулејмана у Горњем граду коју је, наводно, градио гласовити архитект Синан (што се не зна), који се наводно поносио овом грађевином а посебно њеним витким минаретом са 105 степеница и говорио да такав минарет не би могао нико ни од дрвета саградити.

Касније је настала још Тургут-бегова џамија, која је пропала у Великом рату, па ју је поправио кизлар-ага Бешир-ага, по коме се касније називала Кизлар-агином, и Чокаџи-џамија у Вароши, коју је обновио Хусејн-џеџаја; џамија Хаџи Фетхулах у истоименој махали.

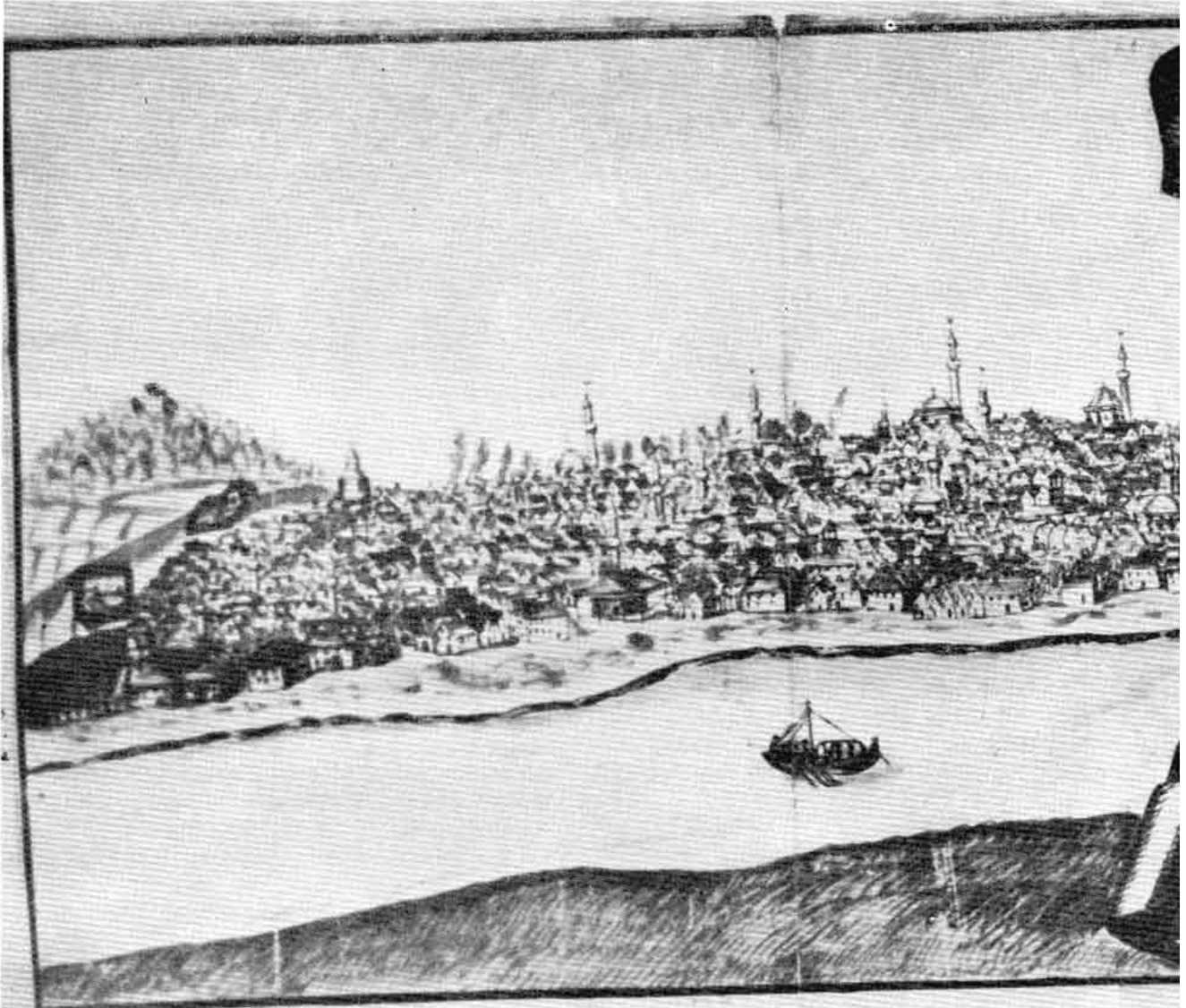
О овим џамијама и месцидима нема ближих података па су можда неке идентичне са раније споменутима, а могло их је бити још неколико.

По Отендорфу, „велике џамије имају већином кров од олова, љепо су оличене и драгоцјеним и лепим застрте“. Он је добро уочио да су се џамије називале обично по својим оснивачима као Дургут-пашина, Халил (Хабил?) -ефендиџина, Бајрам-бегова, Хаџи Мехмедова, Ибрахим-бегова итд. По њему, нарочито се истицала Ибрахим-бегова џамија, док је по Евлији најљепша би-

ла Имарет-џамија, која је чинила част Београду..

Сваки *месџид* имао је једног *имама* и једног *муџезина*, а свака *џамија* имала је поред тога и једног *хатиба*; веће и богатије џамије могле су имати по двојицу и

5. *мунаџију* који објављује џуму;
6. *пет мусебиха*;
7. кар'и ашере;
8. једног или више *кајима*;
9. послужитеља који се брине за рас-вјету;

Отендорф: Изглед Београда 17. век

више имама и муџезина; затим *вауза* или *насиха*; ова је функција често повјеравана имаму. Неке значајније џамије имале су поред тога:

1. помоћника муџезина петком
2. више *девирихана* и једног *реис-и махфила*;
3. муарифа који зазива петком име вакуфа;
4. тридесет џузхана којима је на челу *ноктаџија*;

10. службеника који се брине за *шадраван* и његово одржавање;

11. службенике који клањају нафиле за оснивача вакуфа.

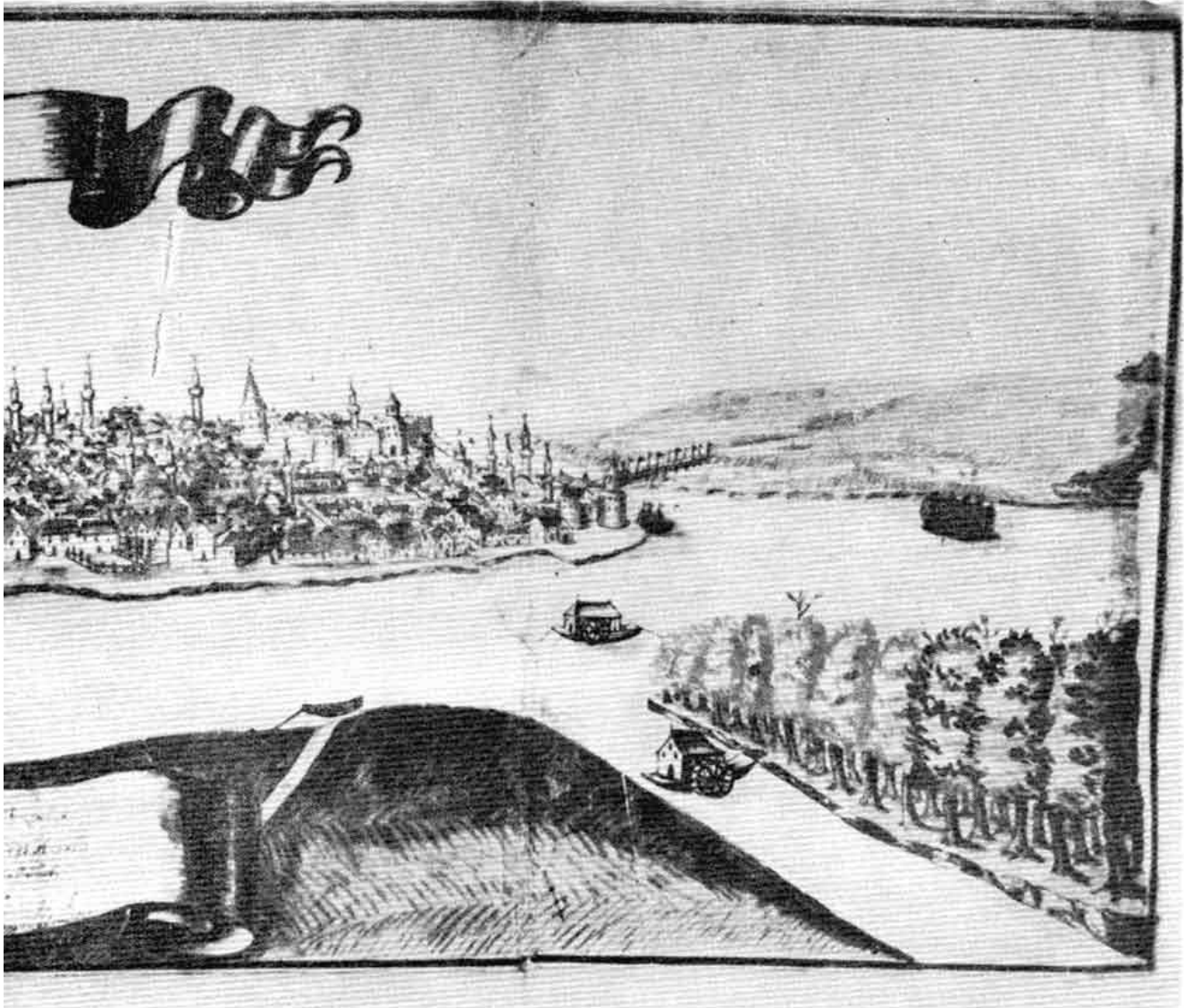
Често су иста лица обављала по двије и више функција. Тако су, на примјер, службу џузхана вршили хатиб, имам, муџезин, мунаџија, девири-и хани, реис-и махфил, муариф и вази-и нокта, па су за сваку функцију примали предвиђену плату и принадлежности.

3.

Мектеби — Основна вјерска обука и арапско-турска писменост стицала се у мектебима, који су постојали у готово свакој махали, па се може рећи да је у Бео-

Најстарија и најпознатија била је медреса *Мехмед-паше Јахјанпашевића*, која је основана најкасније 955/1548. године, а налазила се код његове џамије. *Бајрам-бегова медреса*, основана око 1560. године, налазила се у Бајрам-беговој чаршији.

Otendorf: Vue de Belgrade au XVIIième siècle

граду било исто толико мектеба колико је било махала и џамија односно месџида. Сваки мектеб имао је само једну учионицу, у којој су се истовремено налазили сви полазници. Обука је била појединачна.

Сваки мектеб је имао једног или више *муалима*, учитеља, и једног или више помоћних учитеља, *калфи*.

Медресе — Средње, више и високо образовање стицало се у медресама, којих је до краја XVII стољећа у Београду било више.

Ове двије медресе имале су ранг високих школа и уживале велик углед. Професор Мехмед-пашине медресе био је редовно и београдски муфтија. Његова плата износила је 50 акчи (један дукат) дневно, па је, дакле био плаћен исто као професори на највишим, царским, медресама у Цариграду. По томе се, у ствари, одређивао и ранг сваке медресе.

У једном документу из 1566. спомиње се у Београду и Арслан-бегова медреса као

медреса највишег ранга, али је ту сигурно ријеч о медреси његовог оца Мехмед-паше Јахјапашећа.

Евлија Челеби каже да је у Београду у вријеме кад је он у њему боравио (1660), било осам медреса. Тај број изгледа сасвим реалан, али он истиче само наведене двије; о осталим нема ни других података.

Свака медреса имала је најмање једног *мудериса*, професора, који је био увијек најбоље плаћен вакуфски службеник, са 25 до 60 акчи дневно — десет до тридесет дуката мјесечно, *муида*, корепетитора и једног *беваба*, подворника. Веће медресе имале су још читав низ службеника.

О професорима ових медреса има врло мало података.

Године 1013 (1604/5) именован је професором медресе Мехмед-паше Јахјапашећа и београдским муфтијом неки Фазлулах-ефендија, који је од 1009. (1600/1) до 1013. (1604/5) био професор Гази Хусрев-бегове медресе и муфтија у Сарајеву. Из кронograma који је поводом тога именована написао пјесник Ахмед-челеби из Тузле, види се да је Фазлулах био изузетно учен човјек.

Ево кронograma, што га је спјевао речени Ахмед-челеби, када је споменути Фазлулах постао професор медресе Гази Мехмед-паше Јахјапашећа (Јахјалу) у Београду:

Онај који рјешава тешка питања старим
и младима.
Познавалац пејгамберске науке, извор уче-
њачке врлине.
Насљедник Поноса пејгамбера, Фадли-
-ефендија,
За чије су се знање и врлину сложили сви
рјечити.

Дуго је времена медреса Јахјалу Мехмед-паше била без предавања. Веледушјем и снагом душе умрлог Сада ће цио Београд оживјети.

Кронogram дерсу и фетви тога одличњака овог времена је: Хвала Богу истом је сад фетва нашла своје мјесто.
1013 = 1604/1605.

Из овога кронograma произилазило би да Мехмед-пашина медреса дотле дуже времена није радила.

Нешто касније на овој је медреси дуже времена предавао знаменити научник, писац и пјесник шејх Ибрахим б. Искендер, познат под књижевним именом *Мунири Белгради*, родом из Босне.

Дар ул-кура — Описујући Београд 1660. године Евлија каже да у њему нема специјалне школе за изучавање кираета, науке о правилном и умјетничком рецитовању Кур'ана. Али, само коју годину касније такву школу основао је Ахмед-паша Ђуприлић.

Школа је имала двадесет засвођених (кемерли), зиданих и оловом покривених просторија са одајама у којима су становали студенти који су студирали *теџвид* и *кирает*. У тој школи предавао је професор (*шеyh al-qurra*), који је „морао познавати већехове кираета чија је сила мазбута; да буде муџевид који ће предавати теџвид; да станује у кући код те школе која је за њега одређена.“ За ту службу примао је 16 и 2/3 еседи гроша мјесечно. Поред професора, у овој школи радила су још тројица помоћних наставника, *халифа*, који су се звали баш-халифа, други и трећи халифа. И они су држали предавања студентима и примали по један еседи грош мјесечно. Школа је имала посебног имама, који је морао клањати свих пет намаза; примао је 3 и 1/3 еседи гроша мјесечно; и два муџезина, који су примали по један еседи грош мјесечно.

Школа је имала интернат од 14 соба, у који су примани најбољи ђаци; сваки је имао засебну собу и добијао по један цио и једну трећину еседи гроша мјесечно. Интересантно је да је школа имала два посебна служитеља за паљење кандила (*тукид-и канадил*); један је био задужен да пали кандиле на школском шадравану, а други унутра, на вани и по ходницима. Први је за своју службу примао 2/3, а други 1/2 еседи гроша мјесечно. Ови подаци упућују на закључак да је тај завод био неко величанствено здање.

Поред ових редовних школа, исламска образованост стицала се на јавним предавањима која су одржавали специјалисти из појединих струка по џамијама и текијама, као и по приватним курсевима које су организовале поједине групе заинтересованих грађана у својим кућама. У џамијама су одржавана предавања најчешће из појединих вјерских наука. У томе смислу има се схватити и казивање Евлије да у Београду има девет завода за изучавање свете традиције (*дар ул-хадис*) која се по њему овдје почела предавати тек од доласка муфтије, ранијег шејх ул-ислама, Абдурахим-ефендије, који је овдје био кадија 1061—1066.

По текијама су изучавана дјела великих мистичких писаца и мислилаца, а по приватним курсевима шеријатско право, поезија, посебно персијски класици и историја,

а нарочито хагиографски списи и повјести о војним подвизима и витештву.

Библиотеке — Премда о исламским библиотекама у Београду у 16. и 17. стољећу нема готово никаквих података, сасвим је сигурно да су многе велике џамије, медресе и текије имале своје библиотеке. То вриједи у првом реду за медресу Мехмед-паше Јахјапаша и Бајрам-бегову.

Текије и дервиши — С турском војском дошли су у Београд и многи дервиши од којих су ту неки стално остали. Можда на неког од тих најстаријих дервиша подсјећа локалитет *Торлак* код Београда.

Већ у најстаријем попису муслимана у Београду из 1536. године спомињу се овдје дервиш Хамза и дервиш Хусејн, оба из Анадола, и Баба Рухи Адем. Дервиши су били Емир Багдади и катиб Баба Бали из Кулича.

Године 1560. спомињу се у Београду неки Шабандеде, Баба Бустан, Баба Махмуд, Дездеде, Омер, син Деде Кајима, Перване, дервиш у Ферхад-пашиној махали, и др.

Колико се сада зна, у Београду су у XVI и XVII стољећу били заступљени ови дервишки редови: *бајрамије* и њихови огранци *хамзевеије* и *меламије*, *бекташије* и њихов огранак *гулшеније*, *накшибендије*, *рифа'ије*, *са'дије*, *сунбулије*, *ша'баније*, *шазилије* и *ушакије*. Још су могли постојати: *бедевеије*, *хелветије*, *џерахије* и *синаније*, иако о њима нема помена у изворима, али их је било по другим балканским центрима.

Сви ови редови разликовали су се у формалном начину вршења дервишких обреда: тајно или јавно; тихо или гласно; сједећи или стојећи; затим су се разликовали у ношњи, боји и облику турбана односно ћулаха којима су повећавали шаренило ношњи и одјеће у граду.

Ни о текијама у Београду нема много података. Ако је тачно што Евлија каже да је у Београду 1660. године било седамнаест текија, што није сасвим претјерано, могло би се претпоставити да су готово сви ови редови имали своје текије. Али, сваки ред није морао увијек имати своју текију него су се дервиши, присташе неког шејха, могли окупљати у кући свога шејха и ту обављали обреде. Исто тако могло се десити да је овдје у исто доба боравило више шејхова истога реда и да је сваки имао своје присташе (*мурид*).

Евлија изричито спомиње само текију Мехмед-паше Јахјапаша, бекташијску текију неког субаше и текију у цитадели Горњег града. Мехмед-пашина текија је основана свакако прије његове смрти (1548),

а налазила се „на југоисточној страни шехера у близини Абазе-пашиног ћошка“. Не зна се поуздано коме је реду припадала, али претпостављам да је то бар у најраније доба била бекташијска текија, јер је Мехмед-паша био акинџијски бег, а код акинџија је био највише развијен бекташијски култ. Како је Свбашина бекташијска текија служила као излетиште Београђана, она се вјероватно налазила негдје на градској периферији.

Свака текија имала је свога шејха. У доба Евлије шејх Мехмед-пашине текије био је неки дервиш Мехмед Хорасани, али се сада не зна коме је реду припадао, јер шејхови једне текије нису увијек припадали истом реду.

Старјешина дервишког реда *халвети* у Београду био је 1660. године неки шејх Куруџаде, за кога Евлија каже да је био добар и побожан шејх и халифа (заступник, ученик) Ускудари Махмуд ефендије.

Нека београдска текија имала је винограде на Дедињу који се спомиње 1560. Вјероватно исте „текијске винограде“, спомиње и Евлија.

4.

Трговачки објекти — У доба турске владавине у Београду је подигнут читав низ трговачких објеката који се могу подијелити овако:

Чаршије, базари и арасте — Привредни живот града одвијао се у чаршијама, базарима и арастима којих је у Београду било више. Главни центар привредног живота одвијао се у *Главној чаршији*, на старом тргу на Дорћолу. Од Капиџине џамије до Рибље пијаце на Пристаништу протезала се *Дуга чаршија*. Евлија каже да је била дуга три хиљаде корака, да су у њој били заступљени сви занатлије и да је ту било робе донесене са свих страна. С обе стране београдске греде простирала се *Бајрам-бегова чаршија*, која је основана седамдесетих година 16. стољећа. На путу од Видин-капије према Дорћолу налазила се *Казанџијска чаршија*. У истом крају налазио се и *Бит-пазар*, на коме се продавала стара роба и *Аврет-пазар* (Трговке), на коме су се продавали производи женске кућне радиности. На томе базару налазио се *красан безистан*. У томе крају налазила се и *Араста*, у којој су били концентрисани умјетни занати. На мејдану који се налазио испред југозападнег бедема Горњег града, са јужне и западне стране опкопа (рова), налазио се *Ат-пазар* (Ат-мејдан), на коме су се продавали коњи,

робље и други ратни плијен. На главном пристаништу налазила се *Рибља пијаца* (*Balik-pazar*). Евлија спомиње још некакав Средишњи трг (*Orta pazar*), а у чаршије убраја још *Табхане*, на коме се вјероватно продавали кожарски производи и трг *Кафане*.

Безистани, магазе и даире — Многи катастрофални пожари диктирали су да се у интересу заштите робе подижу разни трговачки објекти од камена. Најзначајнији од тих објеката били су *безистани* којих је у Београду у 16. и 17. стољењу саграђено два или три.

Већ Ст. Герлах говори о два београдска безистана. За један каже да је лијеп и дуг и да са обе стране има дућане за свакојак трговине. Други описује говорећи о караван сарају Мехмед-паше Соколовића, који је био саставни дио тог караван сараја. Налазио се с његове источне стране, а саграђен је негдје између 1572. и 1576. године. Према томе, у Београду су још у 16. стољењу подигнуте два безистана, што би с обзиром на величину и привредни значај града било сасвим нормално. Други путописи из 16. стољећа говоре само о једном безистану. Други безистан који спомиње Герлах касније се не спомиње, ако то није онај Евлијин *красан безистан на Аврет пазару*. Једавак безистан подигао је негдје између 1632. и 1672. године будимски намјесник везир Муса-паша, родом из Фоче.

Др Браун (1608) спомиње двије камене грађевине са по два реда стубова један изнад другог које су „биле крцате еспапом тако да су много губиле од своје љепоте“. Он одмах затим каже да у Београду постоје и два безистана, саграђена у облику катедрале, који личе на стару лондонску берзу и у којима се продаје најскупоценија роба.

„Прве двије зграде свакако су били магацини за робу а друге двије безистани. То потврђују и планови Гумпа и Боденера, на којима је уцртан по један безистан, али се на оба плана уз безистан налази по једна дугачка зграда, која је обиљежена као магацин робе“. М. Прандштетер прича (1608) да су последице разгледања занатлијске чаршије прошли „кроз неку дугу засвођену кућу, са другим прозорима, а у њима Дубровчани и други турски трговци, који продају свилу, тканине, итд. те који зову безистан...“. Он каже да је то дугачка кућа, високо засведена као каква црква. Браун, међутим, о оба безистана говори на исти начин. Хаџи Калфа, међутим, каже да су у Београду била само „два лијепа безистана: Мехмед-пашин и Муса-пашин и каже да су се око оба налазиле баште“.

Каравансараји и ханови — Објекти који су служили за смјештај путника називали су се *каравансараји и ханови*.

Разлика између каравансараја и ханова јесте у томе што су каравансараји били увијек велике грађевине подизане првенствено на главним друмовима и то само и искључиво за привремено склониште и преноћиште путника без икаквог комфора, док су ханови уз то служили и за дужи боравак путника, странаца и пословних људи у градским насељима, па су зато располагали са извјесним комфором. Друкчија схваћања и тумачења ових назива, а има их више, погрешна су.

Колико се сада зна у Београду је до краја 17. стољећа подигнуто пет или шест каравансараја и око тридесет ханова. Већ 1521/23. године основан је каравансарај великог везира Пири Мехмед-паше. Његови приходи као и осталих објеката Мехмед-пашина вакуфа били су намењени за издржавање његовог имарета (јавне кухиње). Касније се овим задужбинама губи сваки траг у изворима тако да се не зна ни гдје се овај каравансарај налазио.

Други каравансарај у Београду основао је Мехмед-паша Јахјапашевић и то вјероватно око 1548. године, када је подигнута његова *џамија*. Премда га је сасвим исправно сврстао у каравансараје, Евлија каже да се тај објекат звао *Имарет-хан*. Могуће да је тај каравансарај током времена претворен у хан, па се тако називао популарно, али није никако тачно што Евлија каже: „Ако неко у њему остане и цио мјесец, опет не плаћа ни паре, него се само помоли Богу за душу добротвора и одлази“, јер је и овај као и готово сваки други каравансарај и хан био лукративан објекат. Приход од закупа овог каравансараја износио је 1585. године 45.000 акчи (9000 дуката). Овај каравансарај налазио се у комплексу Мехмед-пашиних задужбина, *џамије*, *медресе* и *имарета* на Дорћолу.

Нешто касније, до 1553. године, подигао је тадашњи будимски беглербег Тујгун-паша свој каравансарај. У њему је те године, кад је био нов, преноћио путописац Дерншвамм и детаљно га описао. Он се налазио у Доњем граду, близу царских амбара, а саграђен је тако да му је једна страна била укопана у стијену док су остале три биле озидане. „По опису изгледа да зграда није имала унутрашње двориште“, већ је цијелу грађевину „представљала једна правоугаона нешто издужена просторија са два реда од по осам стубова квадратног пресека који су подупирали кров. Грађевина је била дугачка 53, а широка 23

корака. На све четири стране била су подигнута лежишта за путнике висине 1,5 корак. Уз лежај су се могли привезати коњи. Кувало се на 26 огњишта, изнад којих су у крову биле постављене „баце“. Каравансарај је имао велики улаз и дуж цијеле зграде надстрешницу, испод које су била одељења за пригодну робу и занате. Продавало се сијено, јечам и месо, а ковачи су вршили „занатске услуге путницима“.

У Доњем граду налазио се и каравансарај султана Сулејмана I (1521—1566). Био је покривен оловом и имао гвоздену капију.

Између 1572. и 1578. године подигао је Мехмед-паша Соколовић свој каравансарај који је био највећа грађевина ове врсте у Београду. Он се налазио у Вароши испод југоисточне стране тврђаве и није био далеко од дубровачких дућана „испод улице цара Душана“, приближно између данашњих улица Дубровачке и Браће Барух. На томе мјесту учртана је у Венингов план грађевина обиљежена као *безистан*, чији аксонометријски изглед у потпуности одговара опису каравансараја Мехмед-паше Соколовића, комбинованог с *безистаном* код Герлаха. Он се састојао од великог броја соба у приземљу и на спрату за смјештај путника и великог дворишта са коњушницом. Евлија каже да је у његово вријеме у Београду најпознатији био Соколовићев каравансарај, који је имао сто шездесет просторија на спрату и у приземљу, са оцацма, огњиштима, стајама за камиле, коњушницама и двориштима. Био је сазидан од тврдог материјала као каква тврђава и имао гвоздену капију. Његови вратари и ноћни чувари свако вече залупају у бубањ па онда затварају капију. Евлија је донио и натпис са тога каравансараја који гласи у преводу:

„Сви који су коначили у овом каравансарају отишли су...“

Браун каже, да је леп и да у дворишту има чесму.

„Герлах даје општу карактеристику свих београдских каравансараја. Он каже да су грађени у истом стилу од камена и опеке, са кровом од олова и да су им основе правоугаоне са лепим унутрашњим двориштима. Грађени су са приземљем и спратом гдје су се налазили редови соба од којих је свака имала свој камин“. Ове грађевине слично описује и Пуле (1658), али их назива хановима, тврдећи да се каравансарајима називају само коначишта на друмовима. По њему, каравансараји су имали галерије које су га потсјећале на клаустре католичких манастира. Он једино тврди да су собе за

путнике биле само на спратовима, а да су у приземљу биле трговине које су имале позади своје магазе. Свако двориште каравансараја имало је у средини лијепу чесму.

О београдским хановима у 16. и 17. стољећу нема много података, ипак нема сумње да ханови, нарочито трговачки, спадају међу најстарије установе у граду. Они су подизани по трговима, чаршијама и на прилазима граду.

Евлија Челебија каже да је 1660. године постојао у Београду двадесет и један хан и да су били познати *Нови (Јени) хан*, *Хан-безистан*, *Арасте-хан*, *Шехитлук-хан*, *Селви-хан* и *хан на Тргу*. Значајан је био и *хан Ахмед-паше Ђуприлића*, који је подигнут око 1667. године и *Малдован-хан*. Ханови су често страдали од пожара. Крајем 17. стољећа спомињу се у Београду: *Пиринч-хан*, *Јени-хан* и *Хабил-ефендијиној махали*, *Везиров хан* у истоименој махали и *Ђулхан (Gülhan)* у Сава-махали односно Сава-чаршији и хан у Доњем граду.

Бећарске собе — Собе за становање занатлија самаца представљале су у Београду посебну доста стару и специфичну установу која се у другим градовима среће сасвим ријетко. Већ у попису Београда из 1521/23. уписана је као приход вакуфа Пири Мехмед-паше између осталог и најамнина каравансараја и соба. У попису из 1528/30. наводи се приход од шест одаја у кругу велике ваге, које су спадале у царски хас, исто тако и 1536. године. Већ 1560. године приход од тих одаја припадао је хасу смедеревског санџакбега. Евлија спомиње у Београду седам бећарских соба и каже да су оне станови и склоништа занатлија-бећара. Само, неће бити тачно да бећари који су у њима становали нису плаћали кирију, како прича Евлија.

Чесме — О најстаријим чесмама у Београду нема података. Године 1580. спомиње се чесма Мехмед-паше Јахјапаше и она је могла бити саграђена вјероватно средином 16. стољећа, а налазила се или пред његовом џамијом или у дворишту његовог каравансараја.

Даље, као најстарије познате биле су двије чесме Мехмед-паше Соколовића, она у рову цитаделе у Горњем граду, која је подигнута 986/1578. На тој чесми, која постоји и данас, налазио се некада натпис који гласи:

„Дођи, беже, ако желиш
Да на овом свијету пијеш
[С рајског врела] Аби хајат.“

[986/1578]

Друга Мехмед-пашина чесма налазила се негдје „у махалама шехера“. Мехмед-паша је ту чесму „обновио 984/1576“.

Евлија каже да је у његово доба (1660) у Београду било двадесет и шест чесама, али поред Соколовићевих изричито спомиње само још познату *Чукур-чесму*. Евлија примјећује да у односу на величину шехера, чесама има мало, да се становници служе ријечном водом, коју су сакације (водоноше) разносили на коњима и мазгама.

Мора се претпоставити да су пред свим већим и богатијим џамијама постојале чесме, а у сваком случају пред Мехмед-пашиним, Бајрам-беговом и многим другим. Зато се може као сасвим сигурно претпоставити да је у 16. стољећу био изграђен бар један водовод који је снабдјевао Дорћол.

Само неколико година касније подигао је Ахмед-паша Ђуприлић читав низ теразија и чесама у Београду од којих неке пред знатно старијим џамијама. О његовим чесамама било је говора већ раније.

Себиљи — То је била посебна врста мањих специфичних хуманитарних објеката, које су подизали разни добротвори по трговима и прометним улицама, а служили су за напајање пролазника водом. У Београду је било више ових објеката. Евлија посебно истиче себиље: Мехмед-паше Јахјапашаића, Бајрам-бегов, Мехмед-паше Соколовића у Великој чаршији, Ејнехан-бегов и Лачин себиљ. Постојање ових себиља претпоставља постојање јачег водовода. Може се претпоставити да су се ови себиљи налазили у комплексима осталих задужбина њихових оснивача, односно, по чаршијама и трговима и да су подигнути у исто вријеме када су њихови оснивачи градили остале своје задужбине.

Хамама — У Београду је у 16. и 17. стољећу било најмање осам хамама. Најстарији је био хамам Пири Мехмед-паше, који се спомиње већ 1521/23. године.

Прије 1528/30. године изграђен је и хамам султана Сулејмана који се налазио у Вароши на обали Дунава из кога је добивао воду. Он је 1528/30. дат у закуп за 26.000 (520 дуката) годишње, а 1536. године тај закуп износио је 29.649 акчи. Говорећи о Доњем граду Евлија каже да се ту налази и један хамам султана Сулејмана, а кад набраја хамаме, он наводи и хамам у Доњем граду, али не каже чији је.

У сваком случају сасвим је сигурно да је у Доњем граду од најранијих времена турске владавине постојао бар један хамам, можда онај који се спомиње и у једном документу из 1109/1698. године и који постоји и данас, али је тешко вјеровати да га је

подигао султан Сулејман, јер је, по Евлији, џамија. Обоје се спомињу 1097. Он спомиње и *Хаџи Мехмедов хамам*, а у једном документу из 1108/1697. године спомиње се хамам *Канли Мехмеда* близу Шехитлука па су, мислим, идентични. Ottendorf спомиње још и хамам у Бајрам-беговој чаршији (мјесто *Багем бег Сусинда* треба *Бајрамбег сукинда* — у Бајрам-беговој чаршији), затим *Сили Хаманда хамам* можда, *Селви ханинда хамам* — хамам код Селви-хана, *Асан Санда хамам* и *Јентш хамам* (Јениташ хамам) — Нови камени хамам, за који каже да је најљепши.

Један хамам налазио се на Видин-капији. Код Венинга и Боденера уцртан је један хамам код Калемегдана „као највећи у Београду“. Године 1106/1695. спомиње се некакав *Џафер-бегов хамам* и близу њега Абду-селамов подрум.

„Приближно на простору између данашњих улица Ђуре Јакшића, Кнез Михајлове и Вука Караџића“ налазио се некакав *Шарени хамам*. Можда из ових времена потиче и онај хамам што се налазио на Бит-пазару на почетку Душанове улице, који се види и на турском плану из 1863. године. Године 1108/1697. спомиње се Стари (Ески) хамам у Сава-махали. За вријеме аустријске окупације, спомиње се некакав „Стари амам“, можда онај у „Доњем граду“, један који је тада служио као стан и још један.

Из ових времена потиче, можда, *Јерменски хамам*, који су Јермени 1725. године морали предати управи вароши која га је уредила „на хришћански начин“, што значи да је раније био уређен на муслимански начин.

Сараји, киосци и куће — У Београду је током 16. и 17. стољећа подигнуто више мањих и већих сараја од којих су се нарочито истицала три: *Везиров сарај*, сарај неког *Везирзадеа* и *Мухафизов* (командантов) сарај. Највећи је био Везиров сарај, који се понекад назива *Султанов сарај*. То је била највећа и најбоља стамбена грађевина у Београду. Подигао га је Хасан-паша Соколовић за вријеме свога намјесниковања у Београду (1571—1573). На тај сарај мислио је и Герлах када је 1573. године споменуо зграду за становање „коју гради бег на крају вароши“. Хасан-пашина кућа у Београду спомиње се и у попису из 1582. године. Наспрам те куће налазило се тада неко празно земљиште од пет дунума које је држао у закупу неки Мехмед-бег и плаћао 40 акчи закупнине. Хасан-паша је прије тога био темишварски беглербег, а касније везир, па се зато његов сарај у Београду могао назвати Везиров сарај. Или је тако назван

што су у њему одсједали везири. Да је „кућа“ коју је он подигао 1573. године заиста идентична са Везировим сарајем види се јасно из неких каснијих историјских података и планова Београда, посебно Гумповом. Што Герлах каже да се та зграда налази „на крају вароши“, то потпуно одговара ондашњој ситуацији у урбаном развоју Београда. Наиме, 1560. године уписана је у попис (на претпоследњем мјесту) и нова махала Бајрам-бегова месцида. Познато је да се та џамија налазила одмах испод данашњег Народног позоришта. А како је његова махала 1560. године била „нова“, значи да је тај крај тада представљао градску периферију. Зато је потпуно у складу навод Герлаха да се ова зграда 1573. године градила на крају вароши. Варош се тек тада ширила даље на запад, па је зато и Де Хе 1521. године идући од своје резиденције у близини тврђаве у пашин конак морао проћи „највећи дио града“.

По београдској греди развијала се тада *Бајрам-бегова чаршија*. У тој чаршији подигао је двадесетих година седамнаестог стољећа гласовити београдски мула и муфтија Хабил-ефендија своју џамију, која је постала центар његове махале која је обухватала и Везиров сарај, који се налазио тачно „преко пута Хабил-ефендијине џамије“. У томе сарају одсједали су велики везири за вријеме свога боравка у Београду. У њему је одсео и Кара Мустафа-паша када се повукао испод Беча 1683. године. Ту је био задављен па је његово обезглављено тијело сахрањено у харему Хабил-ефендијине џамије, преко пута тога сараја.

„Судећи по Венинговом плану Везиров сарај налазио се отприлике на простору између данашњих улица Браће Југовића, Капетан Мишине, Господар Јевремове и Доситејево, како га лоцира и арх. О. Минић.

Дивна Ђурић-Замоло мисли да би зидови који су откривени 1962. године приликом копања темеља за нову зграду у Симиној улици бр. 16, могли бити темељи Везировог сараја, јер су нађени на простору који покрива комплекс сараја.

Сарај је према Венингу био састављен од већег броја зграда и имао неколико унутрашњих дворишта. У оквиру сараја био је и стан главног муфтије, велика џамија, коњушнице и друге мање зграде. Најважнији дио комплекса вјероватно џамија, била је зграда покривена куполама. Откривени темељи припадају свакако некој од зграда сараја. Као највећа од свих зграда, он је учртан и у Венинговом и Боденеровом плану, а Прандштетер је свакако мислио на њега када каже да у Београду има са-

свим рђавих станова изузев те једне од најбољих кућа. Овај сарај је у доба мира служио као резиденција санџакбегова односно кајмакама.

Сарај Везирзадеа спомиње се у вакуф-нама Ахмед-паше Ђуприлића из 1667; налазио се близу *Мусале*, која је јасно учртана на свим бољим плановима Београда с краја 17. стољећа. У близини тога сараја Ђуприлић је подигао једну чесму.

Евлија каже да у Београду има 160 сараја великаша, везира, векила и ћибара, а истиче сараје: Маџар Али-паше, Зулфикараге, Пармаксуз Хусеин-аге, Рамазан-аге у Бајрамбеговој чаршији, Ибрахим-челебије, сарај *Крушевљанина* Ибрахим-челебије, Шит-ефендије, имама Имарет-џамије у близини Чинили-хамама, Коџа Јусуф-аге, Сердар Али-пашин сарај, Еминов сарај, Мехкему, сарај Муфтије и сарај Хаџића (Хаџи-заделер).

Киосци — У Београду је било више ћошкова, летњиковаца, нарочито у саставу градских кула и бедема. Тако се један диван ћошк налазио пред капијом Саат-куле, с кога се јасно видјело цијело темишварско поље. Други је био окренут према Сави и с његовог доксата видјело се цијело Земунско поље.

Посебно се истицао својом љепотом и историјским значајем ћошк који је за свога боравка у Београду подигао босански намјесник Абаза Мехмед-паша. По Наими, он се налазио у београдском пољу, на мјесту *Хунгар Тепе*, које се од тада прозвала Абаза-пашин Ђошак.

На мјесту *Хунгар Тепе* обављена је посмртна молитва мртвом Сулејману и положена заклетва Селиму II (1566).

Куће. — Евлија каже да су куће у Београду нанизане једне изнад других, и да су већином покривене ћеремитом, а тек ту и тамо даском. По њему, „то су дивне куће с вртovima и башчама, докsатима и високим ћошковима; прозори су им окренути према Дунаву, Сави и Земунском пољу. То су красне куће и господски оци са складним димњацима (баџа) и двокрилним порта-капијама“.

Водоводи и теразије. — Кад су заузели Београд, Турци су посветили нарочиту пажњу снабдијевању града водом, па су одмах обновили стари римски или су истом трасом изградили нови водовод ако није постојао у средњем вијеку. За тај водовод вода је узета са Римске чесме у Малом Мокром Лугу. То мјесто звало се у турско доба *Екмеклук*. Тај водовод ишао је, по Мили-

ћевићу, „преко некадашњег Симићевог мажура, поред двора“, Теразијама поред кафане Загреб, „на Делијску чесму“ на ресторан „Плави Јадран“ и снабдијевао градске чесме на савској страни.

Други, свакако важнији и јачи водовод узет је са извора потока Булбудере (*Bülbüdere*) — Славујев поток, који је ишао, по Милићевићу, „преко Палилуле, кроз митрополитову башту, па преко Скадарске улице, на Чукур-чесму, Сака-чесму, па ка граду“; он је, дакле, снабдијевао чесме у дунавском подграђу.

Због конфигурације терена, а и ради правилније расподјеле воде, Турци су на извјесним растојањима подизали у граду *теразије за воду* тј. куле (цистерне, развођа воде), које су водоводним цијевима изводиле воду да би она добила потребан притисак за даљи ток.

„Такве куле биле су: једна онде гдје је данас хотел „Москва“, друга готово ондје гдје је данас кафана „Загреб“, а трећа је била ондје гдје је данас кафана „Плави Јадран“. Од тих кула највећа је била она на данашњим Теразијама, које су по томе развођу добиле свој данашњи назив. „Та је кула, ради своје веће висине, стајала на пространој чистини, далеко од околних кућа, а била је виша од свих околних зграда“.

Неке од тих кула подигнуте су, вјероватно, још у првој половини XVI стољећа, истовремено са изградњом првог водовода и првих чесама, али тих кула као ни чесама није било довољно све до осамдесетих година XVII стољећа, када је Ахмед-паша Ђуприлић подигао у Београду већи број теразија и чесама.

Ктитори који су подизали чесме и теразије за воду редовно су посјеговали и завјештавали одређени простор око њих који је редовно био калдрмисан. Због тога се ти простори нису могли користити за подизање кућа и других зграда.

Мора да је у доба Ђуприлића извршено знатније проширење и појачање градског водовода које је омогућило подизање знатног броја нових чесама и теразија на мјестима гдје раније нису постојале.

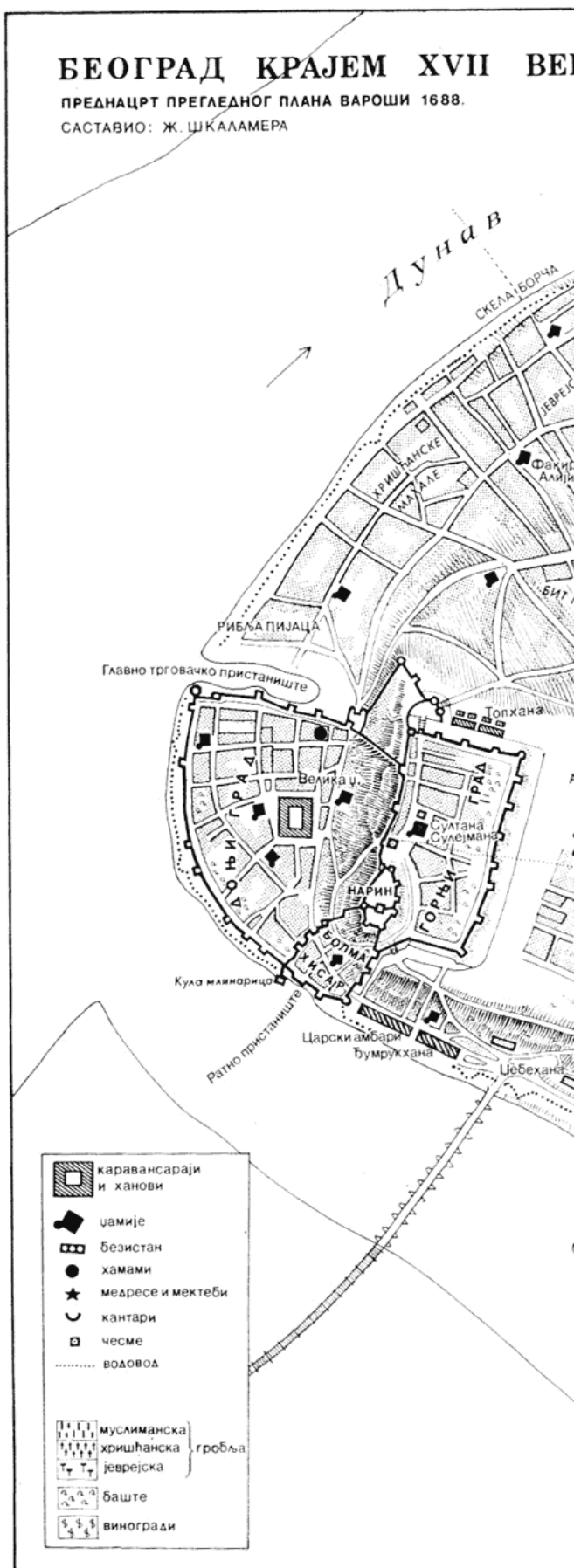
Дотле, а и касније, поред свих тих водовода, теразија и чесама, Београђани су се и у то доба снабдијевали бунарском и ријечном водом.

Евлија Челеби као поклоник добре пијаће воде, које у Станболу није имао, није био задовољан бунарском водом у Београду, јер је била „труњава“. Браун је примје-

БЕОГРАД КРАЈЕМ XVII ВЕК

ПРЕДНАЦРТ ПРЕГЛЕДНОГ ПЛАНА ВАРОШИ 1688.

САСТАВИО: Ж. ШКАЛАМЕРА

тио да „дунавска вода изгледа бјеља, немирнија, узбурканија, а савска тамнија, зеленкаста и бистра“. Отендорф каже да Београђани нису пили воду из Саве „јер сматрају да је нездрава, него из Дунава, која се разноси по граду на продају“.

Градске водоводе, чесме, себиље и шадрване одржавале су *сујолције*, који су били службеници вакуфа коме је припадао одређени водовод. Тако је, на пример, вакуф

Ахмед-паше Ђуприлића имао у Београду двојицу сујолција, који су се старали за теразије и чесме које је он изградио. У својој вакуфнами Ђуприлић је предвидио „двојицу мајстора-сујолција (*suyolcu ustaz*) да поправљају водоводе његових чесама и шадрвана; они су били дужни да ваљано обављају свој посао. Зато је сваки од њих добивао мјесечно по три и једну трећину еседи гроша.

ПЛАН БЕОГРАДА КРАЈЕМ XVII ВЕКА

Жељко Шкаламера

Док је Хазим Шабановић припремао историјат Београда од пада под турску власт 1521. године до краја 17. века, договарали смо се о изради плана тврђаве и вароши на коме би се утврдили досадашњи научни резултати и попуниле велике празнине у познавању топографије Београда овог периода. План је пре свега требало да фиксира резултате његових вишегодишњих истраживања урбаног развоја Београда у којима је настојао да утврди положаје што већег броја објеката, да локализује махале, да идентификује јавне грађевине и установи фазе просторног развоја. У трагању за сваком појединости надао се да ће у цариградским архивима открити нове непознате податке за решење многих отворених питања. На том раду затекла га је смрт у тренутку када се био приближио многим крајњим решењима спајајући познавање бројних чињеница са основаним претпоставкама и оном историчарском интуицијом која се јавља после дугог и свестраног бављења једном материјом. Наш заједнички рад прекинут је управо када је требало да се пред картирањем дефинитивно размотре могућа решења локализовања познатих објеката. У приложеном плану садржани су и резултати нашег заједничког рада.

Планови Београда који би приказивали зависност урбаних структура од нових етничких, социјалних, културних, верских, друштвено економских и производних услова и промена насталих у периоду од 1521 до 1688. године, могу да се израде тек после многих посебних студија. Ове студије требало би да садрже критичка разматрања разноврсних извора са подацима за картирање, локализовање и убицање свих саставних елемената урбане

структуре ради израде синтетичких комплексних слика вароши. Историјска грађа којом располажемо — описи, пописи, сликовни и картографски извори — није по себи довољна за израду правог плана вароши на реалној геоморфолошкој подлози. Досадашње историографске обраде турског Београда са описима општинских прилика, саставних делова и изгледа вароши, у којима аутори нису обрађали пажњу топографским питањима или су само уопштено назначавали распореде, не могу се непосредно користити за израду плана. Тек је у неким новијим радовима извршен напор да се тачно убицају цамије и неке јавне грађевине и то у оквиру ужег подручја унутар аустријског шанца из 18. века. Сви досадашњи покушаји целовитог описа Београда овог периода нису могли да буду поуздани јер су најчешће вршени према историјским плановима који претходно нису били критички анализирани и јер су каснији турски топоними узимани као непроменљиви од почетка турске владавине.

Сликовни извори овог периода нису научно анализирани, нити су извршене потребне радње да би се подаци са њих могли преносити на план и упоредним поступцима утврдила њихова веродостојност. Малобројни картографски извори из овог периода иако често коришћени и приказивани још увек су необрађени. Ниједан картографски извор није анализиран са становишта веродостојности, потпуности и геометријске тачности. Опште примедбе о неразвијености картографских метода у 17. веку којима су попраћени ови извори не користе критичком узимању података са истих.

Према свему изнетом степен обраде свих извора за израду плана Београда у првим вековима турске владавине не омогућава састављање детаљнијег плана.

Приложени план састављен је на основу познате грађе и литературе првенствено као претходни прегледни план на коме се може пратити општи распоред топографских елемената, структура вароши, односи између појединих делова вароши и основни положаји важнијих грађевина. План је сачињен ретроспективним поступком редуцирања садржаја са млађих, геодетски тачних, планова и исправљањем деформација старијих историјских планова. Основна подлога овога плана је исправљени план Београда са Аманове мапе из 1721/22. године, на који су интерполовани одабрани подаци са „италијанског“ плана из 1695. године, Гумповог и Боденеровог плана из 1688, Отендорфовог плана и плана из Архиве у Карлсруеу насталих пре 1688, као и са више других планова београдске тврђаве и вароши с краја 17. и почетка 18. века. План приказује Београд на крају успона под турском влашћу у време његовог највећег опсега и степена унутрашњег развитка јаке и сложене урбане агломерације. Многа питања територијалног развоја турског Београда од 1521. до 1688. године још увек се не могу тачно решити и картографски фиксирати. Данас се не може потпуно позитивно установити како се Београд развијао од свог средњовековног језгра према дунавској и савској падини, да ли адитивним проширењима и наслањањем нових махала на постојеће ткиво или спајањем раздвојених истовремено насталих махала. Још увек не можемо идентификовати најстарија имена већине џамија које су чиниле средишта махала, па не можемо утврдити ни распоред махала за које према турским катастарским пописима знамо оквирно време настанка. Достигнути опсег Београда крајем 17. века, дефинисан палисидираним опкопом, такође је неизвестан. Приложеним планом дато је једно могуће решење засновано на анализи употребљених картографских извора, мишљењу да је Батал џамија из 18. и 19. века обновљена старија Ејнехан бегова џамија, да је „Una gran fossa“ — велика јама — са Гумповог плана Ташмајдан и да је распоред аустријских трупа из опсаде Београда 1688. године на сличним или истим положајима као и на тачнијим плановима из 1717. године.

Приказ путне и уличне мреже на плану дат је пре свега према Амановој мапи јер је ова мрежа слична или подударна са уличном мрежом на „италијанском“ плану из 1695. и једном плану из 1688. године, јединим плановима из 17. века на којима је иако врло деформисано приказана органски настала мрежа која прати конфигурацију терена. На Гумповом плану улична мрежа је уопштена, деформисана, шематична и неподударна са земљишним облицима.

Локализовање појединих површина, гробља, башти, винограда изведено је према упоредним анализама истих површина на свим коришћеним картографским изворима. Због искривљености извора положај, ових површина не може се сасвим тачно већ само приближно одредити, тако да их треба узимати условно. За нас су посебно занимљиви положаји хришћанских гробља уз која су се налазиле цркве или капеле. Ова гробља приказана су на више историјских планова, увек на савској падини, али су ти планови веома деформисани да би се могло са њих пренети ове податке директно у план.

Положаји грађевина приказаних на плану у већини су тачни за дату размеру због тога што смо за њих имали највише података који су се могли међусобно проверавати, а нисмо уносили објекте за које није било индиција у картографским изворима. Џамије, које су и иначе највише обрађиване и због њихове вишестране занимљивости редовно уношене у све западне сликовне и картографске изворе, убициране су у већини сасвим тачно. Велики број тачно убицираних џамија омогућио је и тачније интерполовање непознатих између познатих џамија. Но, и поред свега има више џамија чије се локације накнадним проучавањем могу померити, нарочито оних које су биле изван каснијег аустријског шанца. Остали јавни објекти приказани на плану унети су из историјских планова у оним случајевима када њихове локације нису биле спорне. Да би избегли произвољности изоставили смо оне објекте за које немамо више упоредних доказа, а неке смо објекте само назначили условним знацима да не би осиромашили слику развијености и сложености ондашњег Београда.

Именовање објеката на плану извршено је неоспорним случајевима, а према називима како се јављају до краја 17. века. За неке објекте, чесме, џамије, амаме, чија су имена позната из каснијих периода, изоставили смо

називе да би сачували јединство времена које план приказује. Нека имена џамија као на пример Коски бегова, Ибрахим челебијина или Мусала џамија, за која има основа да се идентификују изоставили смо због недовољне сигурности.

Веома значајна питања распореда, облика и величине кућа, као и организације махала нису могла бити решена на одговарајући начин. На Гумповом и Боденеровом плану има учртаних кућа али у поретку који уопште не одговара стварном стању које назиремо из неких парцијалних планова Београда са почетка 18. века. Да не бисмо сасвим изоставили овај елемент прибегли смо графичком решењу које само индицира веома уопштено изграђеније површине. Читав низ објеката који је познат из извора и литературе, посебно из описа Евлије Челебије, није могао да се унесе

у план. Тако да су изостале ознаке за многе мектебе и медресе, безистан, дућане, себиље, чесме, сараје истакнутијих београђана и друге грађевине које карактеришу оријенталну ва-рош. Водовод и чесме приказане на плану један је од готово сасвим тачно убицираних елемената, јер су они из разумљивих разлога често и тачно учртавани у аустријске планове 18. века, а сигурно да представљају само обновљене турске објекте.

На крају истичемо да приложени план има за сврху да помогне читаоцима праћење урбаног развоја турског Београда до краја 17. века, а да за истраживаче представља подлогу за даља проучавања. Предње напомене треба да послуже бољој оријентацији и да укажу на сложеност проблематике израде историјског плана Београда предметног периода.

LE DÉVELOPPEMENT URBAIN DE BELGRADE SOUS LES TURCS DE 1521 A 1688

Hazim Šabanović

Cette étude est un chapitre du manuscrit «*Histoire de Belgrade sous la domination turque jusqu'à l'année 1688*», dernière œuvre de Hazim Šabanović, orientaliste et historien émérite de l'époque ottomane, récemment décédé, elle constitue l'effort le plus sérieux effectué à ce jour pour reconstruire le cours du développement urbain de Belgrade sous les Turcs jusqu'à sa dévastation de 1688 et ce à partir des archives turques et des documents narratifs et cartographiques de provenance turque et occidentale. Traitant de ce problème par sa méthode analytique et possédant de profondes et grandes connaissances l'auteur de cette étude a déployé un immense effort pour déterminer les limites territoriales de Belgrade de l'époque qu'il étudiait se basant sur l'analyse des documents du cadastre turc. C'est ainsi que l'auteur a trouvé que le noyau du Belgrade de l'époque turque se trouvait sur la place médiévale serbe et probablement au centre de l'agglomération civile d'avant les Turcs sous les murailles de la forteresse. Grâce à cette même méthode l'auteur a constaté que tous les ouvrages importants architecturaux situés dans la Heute et Basse forteresse sont liés au nom du

conquérant de Belgrade, le sultan Souleiman le Magnifique et de son vizir Piri Mehmed-Paša, tels que les mosquées, les caravan-sérails et les hamams d'origine médiévale. En dehors des murailles de la forteresse la kassaba ou ville turque se développe rapidement, l'Islam confère son empreinte et transforme les bâtiments trouvés au moment de sa conquête. Ce n'est qu'à partir de l'époque de Mehmed-Bey, le fils de Jahija Paša que l'on peut parler de l'élargissement du territoire de la ville, après la construction des bâtiments érigés par ses ordres, en 1548, tels que: mosquée, imaret, medresse, caravan-sérail, fontaines publiques, marchés. C'est ainsi que Mehmed-Bey, Jahija Pašić incita l'élargissement du territoire de la ville à partir de la place centrale médiévale vers le Danube. De nouvelles mahalas ou quartiers turcs se formèrent séparés du quartier turc principal dont le centre était la mosquée de Mehmed-Bey. Un témoignage encore plus remarquable de l'agrandissement rapide de Belgrade est constitué par les legs et les œuvres de Bajram bey qui régnait à Belgrade en tant que Sandžak-bey au début du XVIe siècle jusqu'à l'année 1566. Grâce à la construction de sa mos-

quée des imaret, des medresse, des caravan-sérail et du marché Belgrade atteint dans son développement le status de «Sheher» c'est à dire celui d'une grande ville musulmane et ce dans l'espace d'un peu plus de quatre décennies. L'espace urbain était divisé en quartier ou mahalas autour des mosquées construites par d'autres beys et agas également; la ville s'étendait graduellement en raison de l'affluence toujours croissante de la population. La troisième étape finale dans la transformation de Belgrade en une grande ville est marquée par les legs et les œuvres du grand vizir Mehmed-Paša Sokolović de 1565 à 1579. Comprenant bien les besoins de la cité, capitale d'un peuple auquel il appartenait lui-même, Sokolović érigea des bâtiments qui contribuèrent au progrès et au développement futur de Belgrade. C'est lui qui fit construire le grand Bezistan que les visiteurs et les voyageurs étrangers de l'époque comparaient à la Bourse de Londres, le plus beau han commercial jusqu'en 1688 et probablement d'autres bâtiments encore de non moindre importance. Après Sokolović et ses œuvres Belgrade continue

à progresser s'appuyant à présent sur ses propres ressources et moyens, et grâce à sa position et sa situation géographique et économique. A partir du XVIIIème siècle Belgrade devient un centre culturel important; les ulémas des provinces turques avoisiantes s'y rassemblent mais aussi ceux de Constantinople et d'Adrinople. Un des plus grand voyageurs du monde Evlija Čelebija en témoigne et décrit avec enthousiasme ses impressions de Belgrade. Cependant Evlija reproche à Belgrade l'absence d'une haute école pour l'étude du Coran et sa lecture en divers dialectes arabes et le manque d'eau. Aussi dès son départ le grand vizir Ahmed Paša Ćuprilić fait-il reconstruire les deux système de la distribution d'eau pour la ville. De plus il fait construire de nombreuses fontaines publiques ainsi qu'un des plus beaux hans, Le han Ćuprilić. Deux décennies se passèrent et en étudiant cette époque à partir de rares documents et d'anciens dessins et gravures nous croyons pouvoir affirmer que les impressions favorables de Evlija ne sont pas de simples contes de fée.

